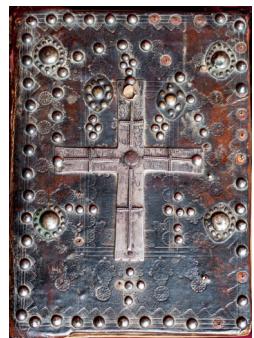

«ԶՈՐԱՎՈՐ» ԱՎԵՏԱՐԱՆ
ЕВАНГЕЛИЕ «ЗОРАВОР»
«ZORAVOR» (Powerful) GOSPEL

Մատթեոս ավետարանիշ (ՍՍ ձեռ. ՀՊ 4060, էջ 11p)
Матеос евангелист (рук. Матенадарана N 4060, 11б)
Mattheos evangelist (Manuscript of Matenadaran N 4060, 11b)

ЦЕРКОВЬ СВ. БОГОРОДИЦЫ «ЗОРАВОР»
THE CHURCH OF ST. ASTVATSATSIN «ZORAVOR»

АРСЕН АРУТЮНЯН
АРПИНЕ СИМОНЯН

ARSEN HARUTYUNYAN
ARPINE SIMONYAN

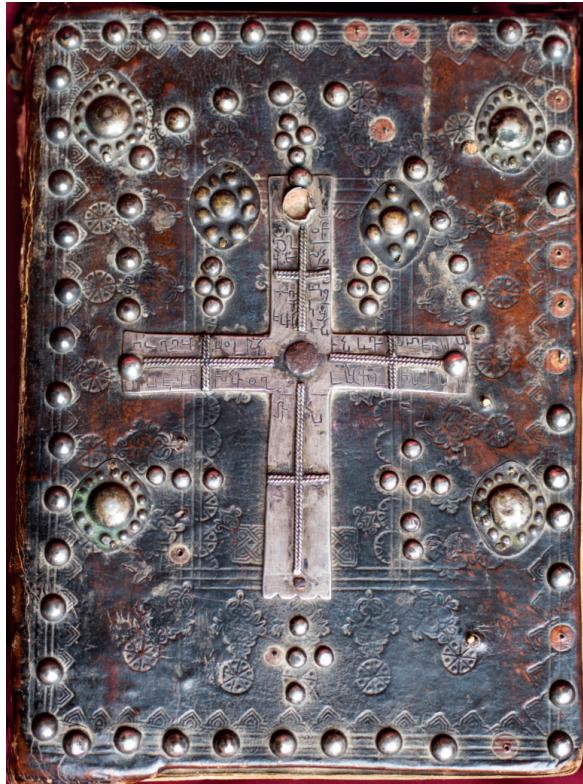
**ЕВАНГЕЛИЕ «ЗОРАВОР»
«ZORAVOR» (Powerful) GOSPEL**

ЕРЕВАН YEREVAN
2016

ԵՐԵՎԱՆԻ ԶՈՐԱԿՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԱՐՄԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐՓԻՆԵ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԶՈՐԱԿՈՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

ԵՐԵՎԱՆ
2016

ԳԻՐ ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՆ

«Մի հարցնէք, ի՞նչ է, ո՞ր է, ո՞ր է կուգայ հայի հոգին:
Մեր պապերու հնադարեան դպրութիւնն է ու հին լեզուն,
Զմեո բուքին, Նարեկացու վանքի խուցին ճրագն է ան.
Մազաղաթէ հին, հին մատեան տաղարանի
Ու Մեսրոպի գերեզմանին ու երազին Այրբենագիմն է հայու ոգին»:
ՀԱՍՏԱՏԵՂ

Հայոց ազգի անսպառ ոգեղենությամբ շաղախսված և հարուստ ներաշ-խարիի, տիեզերածավալ մտքի արտահայտությունն են Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը:

Այդ հուշ-մատյանները հայոց մշակույթի ուլյա էջերն են, հայի բազմա-դարյա հոգևոր ժառանգության և խիզախումների խոսուն վկանները, որոնց մի մասն օժտված է հրաշագործություններով, բժշկելու և դարմա-նելու զորությամբ. «Ժամանակ ինչ ժամանար եղէ եւ դեսի զօրութիւն սուրբ Աւետարանի, որ բազմաց ականատես իսկ են եղեալ բժշկութիւն սորա, որ կոչի Վիշապկենց Աւետարան» («Զորավոր» Ավետարանի կազմողի հիշատակարանից, էջ 242ա):

Այս վկայությունը վերաբերում է «Զորավոր» անունը կրող Ավետարանին, որը հրաշագործությամբ քժշկում է հիվանդներին:

Գովելի է «Զորավոր Ավետարանը» աշխատության նախաձեռնումը: Այս ուսումնասիրությունը պատմական անցքերի անփոխարինելի շտեմարան է և ընթերցվում է բավականին հետաքրքրությամբ: Ալրոմում ամփոփված են Ավետարանի ստեղծման և նրան բաժին ընկած «փորձությունների», տեղահանումների հետաքրքրաշարժ պատմությունները, որոնք ընթերցողին մտովի տանում են ետ՝ հեռու-հեռուներ՝ մասնակիցն ու ականատեսը դարձնելով զորավոր գրքի հետ առնչվող հետաքրքրաշարժ իրադարձություններին: Առավել ուշագրավ են մասնագետների կողմից ներկայացված ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են Ավետարանի «Զորավոր» կոչվելու ավանդությանը, հիշատակարաններին, գրչական և մանրանկարչական առանձնահատկություններին:

Մեր օրինությունն ենք բերում այս արձեքավոր ալրոմ-աշխատության հեղինակներին և հայցում Բարեխնամ Աստծո զորակցությունն ու աջակցությունը՝ հայոց մտավոր անդաստանների ուլյա Էջերը կյանքի կոչելու սրբազնագույն զործում:

*Զերմագին սիրով և օրինությամբ՝
ՆԱՎԱՍԱՐԴ ԱՐՁԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԿՃՈՅԱՆ*

ՀՏԴ 09 : 27
ԳՄԴ 76.11 + 86.37
Հ 422

Հրատարակում է օրհնությամբ՝ Արարատյան Հայրապետական Խթմի
Առաջնորդական Փոխանորդ
S. Նավասարդ Արք. Կճոյանի

Նախաձեռնությամբ՝ Զորավոր Ս. Աստվածածին Եկեղեցու հոգևոր հովիլ **Տ.**
Գրիգոր քահանա Գրիգորյանի

Մեկնարարական՝ **Գեղամ և Արամ Ղուկասյանների.**

**Ի հիշատակ վաղամեռիկ ծնողների՝
Էդիկ Ղուկասյանի և Զուհետա Բեգլարյանի**

Խմբագիր՝ **Գևորգ Տեր-Վարդանյան**
Մաշտոցյան Մատենադարանի զինավոր ավանդապահ

Հարությունյան Ա., Սիմոնյան Ա.
Հ 422 Զորավոր Ավետարանը. պատկերագիրը-ուսումնասիրություն/
Ա. Հարությունյան, Ա. Սիմոնյան.- Եր.: Նահապետ, 2016, 64 էջ:

«Զորավոր Ավետարանը» խորագիրը կրող սույն աշխատությունը նվիրված է Մաշտոցյան Մատենադարանի Հմր 4060 «Ավետարան» ձեռագրին, ուր փորձ է արվում առաջին անգամ հանգամանալի քննության ենթարկել գրչագրի ստեղծման, ապա տարբեր վայրեր փոխադրվելու պատմությունը։ Հատուկ ուշադրություն է դարձվել Ավետարանի կազմի նկարագրությանը, գրչարվեստին ու մանրանկարչությանը։ Ուսումնասիրությանը կից տրվում է նաև ձեռագրի ընդարձակ նկարագրությունը։

ՀՏԴ 09 : 27
ԳՄԴ 76.11 + 86.37

ISBN 978-9939-856-22-3

© Զորավոր Ս. Աստվածածին Եկեղեցի, 2016
© Հարությունյան Արսեն, 2016
© Սիմոնյան Արվինե, 2016

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուն հայ ժողովրդի պատմության հոգևոր ու մշակութային արժեքների անմիջական խտացումն է: Միջնադարի տարբեր շրջափուլերում՝ Մաշտոցյան գրերով կերտված տարաբնույթ բովանդակության ձեռագիր մատյաններն ստեղծվել են Հայաստանի ու Արա սահմաններից դուրս գտնվող շուրջ 1500 գրչակենտրոններում. վերջիններս հիմնականում գործել են վանական համալիրներին, եկեղեցիներին ու դպրոցներին կից, ինչով էլ պայմանավորված՝ գրիչներն ու ծաղկողները մեծ մասամբ հոգևորականներ են եղել:

Մատենադարանի մի շարք ձեռագրեր հայտնի են իրենց գրչական ու մանրանկարչական արվեստի բացառիկ կատարելությամբ, ինչպես օրինակ՝ Թորոս Ռուպինի, Մարգարեի, Գրիգոր Շաղկողի, Մոմիկի, Թորոս Տարոնացու, Սարգիս Պիծակի և ուրիշների նկարազարդած ձեռագրերը (ՍՄ ձեռ. Հ^մ 206, 2743, 5786, 6288, 6792, 10450 և այլն), որոշներն էլ հայտնի են դարձել իրենց գորությամբ, հրաշագործությամբ, բժշկելու կարողությամբ, ըստ այդմ էլ «մկրտվել» են նաև «հրաշագործ», «խնդրակատար», «գորավոր» և այլ անուններով:

Մատենադարանի՝ Հ^մ 4060 «Զորավոր» անունն ստացած Ավետարանին է նվիրված մեր սույն պատկերագիրք-ուսումնասիրությունը, որը վերջին տարիներին, Արարատյան հայրապետական թեմի փոխանորդ Նավասարդ արքեպիսկոպոս Կճոյանի օրինությամբ, Ս. Մովսես Տարեացի հայրապետի հիշատակության օրը՝ մայիսի 14-ին, Մաշտոցյան Մատենադարանից տարվում է Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի՝ հնարավորություն ընձեռելով հավատացյալներին հաղորդվելու ու գորություն ստանալու Ս. Ավետարանից:

2015 թ. մայիսի 14-ին, Ս. Մովսես Տարեացի հայրապետի հիշատակության ու Հոգեգալստյան տոնի օրը, երբ «Զորավոր» Ավետարանը հերթական անգամ Զորավոր Ս. Աստվածածին Ս. Սեղանին էր, եկեղեցու հոգևոր հովիվ Տ. Գրիգոր քահանա Գրիգորյանի առաջարկով նախաձեռնեցինք Ավետարանի մասին ամփոփ մի աշխատություն կազմել, որի նպատակն է հանրությանն ու հավատացյալներին հաղորդակից դարձնել՝ մինչ օրս պատշաճ ուշադրության չարժանացած մազադարյա հուշարձանի ստեղծման ու տարբեր վայրեր փոխադրվելու պատմությանը, գրչարվեստին, մանրանկարչությանը, հիշատակարաններին և, վերջապես, «Զորավոր» կոչվելու ավանդությանը:

**ԶՈՐԱՎՈՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ
(Մաշտոցյան Մատենադարանի ձեռ. Հմ 4060)**

Ա. «Զորավոր» Ավետարանի ստեղծման ժամանակն ու հիշատակարանները: «Զորավոր» Ավետարանի և կիլիկյան նշանավոր՝ «Մբատ Գունդստարլի» Ավետարանի (ՄՄ ձեռ. Հմ 7644) մանրանկարչության ու գրչության բազում ընդհանուրությունները բույլ են տվել վաստակաշատ ձեռագրագետ Ա. Սաքեռայանին ենթադրել, որ առաջինը նույնպես գրվել ու նկարագրվել է Կիլիկյանում՝ ԺԳ. դարում¹, մինչեւ ակադ. Լ. Խաչիկյանը, ԺԵ. դարի հիշատակարանը դնում է Հայոց ՊԵՂ. (1405) թվականի տակ՝ բացատրելով, թե հիշատակարանի գրության ժամանակ Լենկթեմուրը դեռ կենդանի էր, ուստի գրված պետք է լինի մինչև 1405 թ., քանի որ վերջինս մահացել է նշված թվականի փետրվարի 18-ին²: Ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ ձեռագիրը գրվել է Երևանում, իսկ գրիշը Մանուել Եպիսկոպոսն է: Նկատենք, որ համաձայն հիշատակարանի՝ Երևանի Վիշապի³ (Ուշապի) որդի Հակոբը դառն ու ծանր ժամանակներում իր «հալալ արդեանց» գնում է ձեռագիրն ու մեկ ձեռք զգեստի և արծարյա սկիհի հետ միասին ընծայում Երևանի Երկուերեսնի (Երկու քենանց) եկեղեցուն: Ձեռագրի գնման ու ընծայման այս պատմությունն ամփոփված է մագաղաքյա մատյանի վերջում ավելացված թղթյա երկու էջերի հիշատակարանում (Եց 243ա-4ք)⁴ գրված թղթին և Այրարատի հաջորդ (առաջնորդ) Մանուել Եպիսկոպոսի ձեռքով: Ստացվում է, որ մենք գործ ունենք ձեռագրի ոչ թե գրչության, այլ ստացողի հիշատակարանի հետ և Մանուել Եպիսկոպոսի գրչին վերագրել ողջ ձեռագիրը, այնքան էլ համոզիչ չէ⁵:

Ստուգորապես ԺԴ. դարավերջին «Զորավոր» Ավետարանը տեղափոխել են Երևան, որտեղ էլ Երևանի Վիշապի ու Զակորը գմել է այս ու ընծայել Երկուերեսնի կոչվող եկեղեցուն՝ իր, ծնողների, կնոջ ու զավակների հիշատակին: Այդ մասին կարդում ենք հիշատակարանում (մեջբերում ենք հատվածաբար)⁶. «Արդ, ես՝ անալր]ժան եւ անախտան ի յոքունց եւ ի նմանեաց

¹ **Ա. Սաքեռայան**, Երևանի գրչության կենտրոնները, «Երևանի հորելյանը». քաղաքի 2750-ամյակի հորելյանական տարեգրություն, հեղինակ-կազմող՝ **Ա. Վ. Խաչիկյան**, Երևան, 1972, էջ 114-115:

² ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին, կազմեց՝ **Լ. Ս. Խաչիկյան**, Երևան, 1955, էջ 49-50:

³ Վիշապ արական անձնանունը ստուգաբանելիս Հր. Աճայյանը հիշատակում է Հակոբ Երևանցուն, որը մի Ավետարան է ստացել ու նվիրել Երևանի եկեղեցուն: Հոր անունով Ավետարանը կոչվել է Վիշակենց, այսինքն՝ Վիշապենց: Տես Հր. Աճայյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ե., Երևան, 1962, էջ 122:

⁴ Երևանի պատմությունը շարադրելիս՝ Թ. Հակոբյանը, քաղաքի հուշարձանների կազմում, հիշատակում է նաև Երկուերեսնի եկեղեցին, որտեղ նաև ձեռագրեր են ընդորինակվել: Հետևելով Լ. Խաչիկյանին՝ նա ձեռագիրը թվագրում է 1405 թվականով և համարում Երևանից մեզ հայտնի ամենահին մատյանը՝ գրված Մանուել Եպիսկոպոսի ձեռքով: Տես Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը. հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., Երևան, 1969, էջ 289:

⁵ Հիշատակարանն ամբողջությամբ տես գրքույկիս վերջում՝ ձեռագրի ընդարձակ նկարագրության մեջ:

իմոց, Յակովը կոչեցեալ՝ որդի Վիշապին, գեղաքաղաքէս Էրեւանոյ... բարեգործն Աստուած... ընդունելի արար զաղաշանս մեր եւ բերեալ հանդիպեցոյց պատահմամբ ի դրունս մեր զատուածախաւ ըօքրիստոսայպրաք սուրբ Աւետարանս, ի ձեռն վաճառողաց անգին մարգարտիս... կամաւր Արարին ստացայ զիոդէփրկանք սուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց՝ յիշատակ ինձ եւ ծնողաց իմոց եւ ամենայն արեան մերձաւորաց առ ի Քրիստոս ննջեցեալ հարև իմոյ՝ Ուշապին եւ մաւր իմոյ՝ Զանանին եւ կենակից իմոյ՝ Մամախարթունին...:

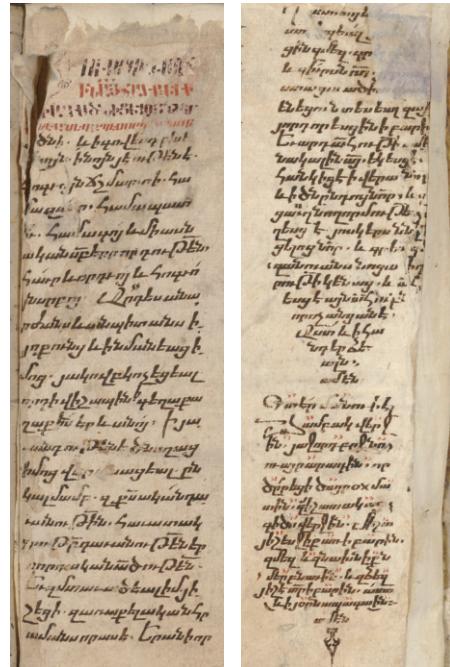
Ես՝ Յակովը, զատուածախաւ սուրբ Աւետարանս, եւ մեկ ձեռն սգեստ եւ սկիի արծարի, որ ստացա ի հալալ արդեանց իմոց, ընձայեցի Էրեւան հրաշալի եւ յորդոր ժամատեղաց... ի դրուն սրբոյ Երկուերեսնիս, յիշատակ իր եւ ամենայն ազգայնոց իր»⁶:

Ավետարանը զնելիս Հակոբին աջակցել է նրա զոքանչ Էսուգանը. «Նաեւ ծերացեալ զոքանչին իմոյ Էսուգանին, որ աւզնական եղեւ ի զին սուրբ Աւետարանիս»⁷:

Մանուել Եալիսկոպոս իր «աստորագրությունը» թողել է իիշատակարանի վերջում հետևյալ չափածո տողերում. «Զտէր Մամուիլ՝ համբակ վերջին / Յաջորդ Բըցնոյ ու Այրարադին, / Որ ծըրեցի ծայրօք մատին, / Զյիշատակաց զիծս վերջին...»⁸:

ԺԵ. դարավերջին, ձեռագիրը կազմողի կամ նորոգողի իիշատակարանում, Երկուերեսնի Եկեղեցու սպասավոր Ներսես Մոկացին վկայում է, որ ի պատիկ նվիրատուների՝ «Վիշապկեց» կոչվող Ավետարանը հիշյալ շրջանում արդեն հոչակված էր իր զորությամբ և շատերն ականատես էին Եղել ձեռագիր բժշկության զորությանը. «Ժամանակ ինչ ժամանակ եղէ եւ տեսի զօրութիւն սուրբ Աւետարանիս, որ բազմաց ականատես իսկ են եղեալ բժշկութիւն սոր, որ կոչի Վիշապյեցնց Աւետարան»⁹:

Ներսես Մոկացին տեղեկություններ է հաղորդում նաև ձեռագրի վիճակի մասին, որը. «...քայրայեալ եւ խաղխատեալ է էր», ուստի իր իսկ միջոցներով ձեռագիրը վերստին նորոգել ու կազմել է տախս՝ ձեռամբ Զաքարիա Երեցի. «Եւսու հալալ վաստիականց» իմոյ վերըստին նորոգել եւ կազմել յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնողաց իմոց...»¹⁰:

Հատվածներ ստացողի
հիշատակարանից, էջ 243ա, 244ը

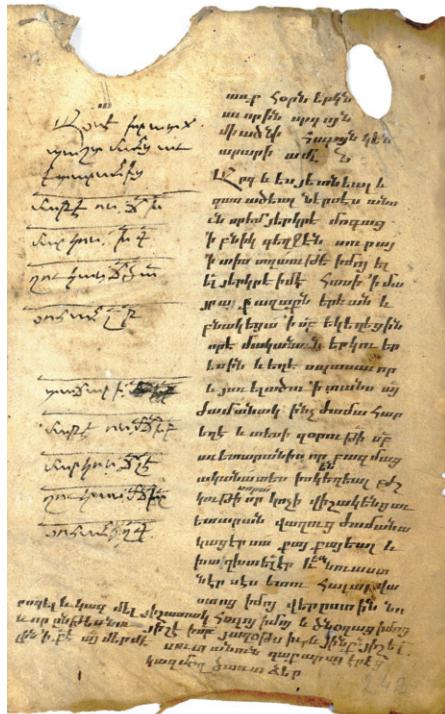
⁶ ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի իիշատակարաններ, մասն առաջին, էջ 49-50:

⁷ Նոյն տեղում, էջ 49:

⁸ Նոյն տեղում, էջ 51:

⁹ Նոյն տեղում:

¹⁰ Նոյն տեղում:

Կազմողի (նորոգողի) հիշատակարանը, էջ 242ա

հավելյալ տեղեկություն չի հաղորդում: Երկուերեսնի եկեղեցին, Երևանի միջնադարյան հուշարձաններին նվիրված իր մենագործության մեջ չի հիշատակում նաև հնագետ-վիմագրագետ Կ. Ղաֆարյանը: Եկեղեցու մասին համառոտ տեղեկություն ենք գտնում ԺԷ. դարի պատմագիր Առաքել Դավիթեցու երկասիրության մաս կազմող Հովհաննիսիկ Ծարեցու ժամանակագրության մեջ¹², որ նկարագրվում է 1583 թ. Մուրադ խոնդկարի¹³ հրամանով Ֆահրադ գորապետի գլխավորությամբ գործերի հարձակումը Երևանի վրա, որի ժամանակ քաղաքում քաղմարթիվ ավերումներ են եղել ու եկեղեցիներ կործանվել: «...կամեցան զմեծ եկեղեցին ևս, որ երկու երեսի ասի, քակել, իսկ ոմն վարդապետ Առաքել անուն, որ և յետոյ կարուղիկոս եղև, յիշատակ նորին օրինարքեամբ եղիցի, ենուս առաջի Ֆահրատին գորապետի գօրուն, և ոչ ես բոյլ քակելոյ զեկեղեցին»¹⁴:

¹¹ Առլին սեղում:

¹² ζηψικανθική δωρεόποιησις ήταν η οποία Απριλίτης Ταβιρήσθησε την ίδιη ημέρα στην πόλη της Θεσσαλονίκης. Οι φημικοί απολογιστές της Επανάστασης, οι Καραϊσκάκης και ο Λαζαρίδης, έχουν αναφέρει ότι η θεωρείται η πρώτη επίσημη δωρεά στην Επανάσταση. Η δωρεά ήταν μεγάλη για την εποχή, μετρώντας πάνω από 20.000 χρυσά φράγκα. Η δωρεά ήταν η πρώτη που έγινε στην Επανάσταση, αλλά και η πρώτη που έγινε στην Ελλάδα.

¹³ Խոնդկարը (Խոնդքար) բազավորն է, տաճկական սովորաներին տրվող տիտղոս:Տե՛ս *Ա. Մարգարյան*, Արևմտահայերենի բառարան, Երևան, 1991, էջ 154:

¹⁴ Առաքել Ղարիծեղ, էջ 461:

Այս հիշատակարանը Լ. Խաչիկյանը թվագրում է ԺԵ. դարավերջով՝ նշելով, որ այն գրված է նախորդից տասնամյակներ հետո: Հիշատակարանը վկայակոչելիս, իրքի ձեռագրի նորոգող, նա գրում է Ներսես Մոլացու անունը¹¹, մինչդեռ վերը նշեցինք, որ Ներսեսը հիշյալ ժամանակաշրջանում եղել է Երկուերեսնի եկեղեցու սպասավորը, որը տեսնելով ձեռագրի անմիջիքար վիճակը, Զաքարիա երեցին հանձնարարել է այն նորոգել, հետևաբար, ոչ թե Ներսեսն է ձեռագրի կազմողը, այլ Զաքարիան:

Բ. Զեռազրի պահպաննան վայրեր -
Երևանի Երկուերեսնի եկեղեցի: Վերը արդեն
նկատեցինք, որ ձեռագրի և ստացողի, և
կազմողի հիշատակարաններում վկայված է
Երևանի Երկուերեսնի կոչված եկեղեցին, ըստ
այդմ էլ տեղին ենք համարում անդրադառնալ
երբեմնի գոյություն ունեցած ու շատերին ան-
հայտ այդ եկեղեցուն:

Ա. Մաքուսյանը, վկայակոչելով ձեռագի ստացողի հիշտակարանը, ըստ որի՝ Ավետարանը բնածայել են տվյալ եկեղեցուն,

Երկուերեսնին Երևանի մեծ ու նշանավոր եկեղեցիներից մեկն է եղել, ինչպես ձեռագրի հիշատակարանում էր նշվում «...**Երեւան Իրաշալի եւ յորդոր ժամատեղացու...**», սակայն, թե ստույգ որտեղ է այն գտնվել, դժվար է ասել:

Հովհաննես Եպիսկոպոս Շահիսարունյանցն իր ուսումնասիրության վեցերորդ մասում գետեղել է Ամենայն Հայոց կարողիկոսների գավազանագիրը՝ սկսած Ս. Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Հովհաննես Ը. Կարբեցին: Դառնալով Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատցու (1576-1590) արռողակից Թաղեսու Բ.-ին՝ Շահիսարունյանցը ևս չի շրջանցում Հովհաննիսիկ Ծարեցու ժամանակագրության՝ Երկուերեսնի եկեղեցու առնչությանը վերոնշյալ վկայությունը. «Առաքեալ ի սահմանացն Էջմիածնի կարգի գործակից եւ արքողակալ Թաղենսի Բ., ենուտ առ Ֆահրատ փաշայ Օսմանցւոց եւ միջնորդեալ ո՛չ ետ փակել գեկեղեցին Երկերես կոչեցեալ յԵրեւան»¹⁵: Չնայած նրան, որ Գրիգոր Վաղարշապատցու մեկ այլ արքողակից Առաքել կարողիկոսի (այն ժամանակ՝ վարդապետ - Ա. Հ.) միջնորդությամբ կանխվեց եկեղեցու քանդումը. «...բայց չկրցաւ արգելել զինուորներուն իրենց ձիերով 30 օր եկեղեցոյ մէջ բնակիլը»¹⁶: Հիշյալ դեպքերի հետ կապված ինչպես Առաքել Դավիթեցու Պատմությանը, այնպես էլ Սամուել Ամենցու ժամանակագրությանը կից հրատարակված՝ նույն Ծարեցու ժամանակագրության մէջ կարդում ենք. «... առուրս Լ. (30) ջորիք և երիքարք և բազում տաճիկը ինքեանց անծանօքք՝ բնակեցան յեկեղեցին: Եւ եղել ասացեալն ի մարզարէեն, զի մտին հեթանոսքն ի ժառանգութիւն Աստուծոյ և պղծեցին գտաճար նորա սուրբ»¹⁷: Փաստորեն, եկեղեցին մի որոշ ժամանակ նաև ապաստարան ու անասնագոմ է ծառայել:

Երևանի Երկուերեսնին հիշատակում է նաև Զաքարիա Ազուլեցին, որն իր օրագրության մէջ անդրադառնուում է 1674 թ. Երևանում կատարվելիք ջրօրիներին, որի համար. «...ԲՇ. (200) մարդ շավիք ին հարել... ամայ առօտաց բռնեց ձուն զալն մինչի յետի ժամն: Շատ զգեստ զայ էլաւ... Յին քաղաքի Բ. (2) Երեսումն զգեստավորեցին»¹⁸ (ընդունումը մերն է – Ա. Հ.): Ազուլեցու հիշատակությունը ևս չի պարզում կառույցի գտնվելու վայրը, այլ միայն փաստում է, որ Երևանն ունեցել է նաև նման եկեղեցի, որն այդ շրջանում կանգուն է եղել: Օրագրության տեղանվանական ցանկում Ս. Տեր-Ավետիսյանը Երկուերեսնին ենթադրաբար նոյնացրել է Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս¹⁹ եկեղեցու հետ²⁰, ինչն այնքան էլ համոզիչ չէ:

¹⁵ Յովհաննես Եպս. Շահիսարունեանց, Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գալատացն Արարատայ, աշխ. Ա. Տեր-Ստեփանյանի, Ս. Էջմիածն, 2014, էջ 151:

¹⁶ Սաղարիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, Բ. հատոր, Ս. Էջմիածն, 2001, էջ 2650:

¹⁷ Սամուելի քահանայի Ամենցոյ հաւաքնունք ի զրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս, յառաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Ա. Տեր-Սիրելեանի, Վաղարշապատ, 1893, էջ 192, տես նաև Առաքել Դարիթեցի, էջ 461:

¹⁸ Զաքարիա Ազուլեցու Որագրությունը, յԵրեվան, 1938, էջ 120-121:

¹⁹ Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին գտնվել է հին Երևանի Շաար կոչվող բաղամասի կենտրոնում. կառուցված էր 1679 թ. Երկրաշարժից կործանված նույնանուն եկեղեցու տեղում: Այն բազիլիկ հորինվածքով կառույց է եղել, որն ունեցել է արևմտատրից կից զանգակատուն: Եկեղեցին քանիք են 1931 թ. և տեղում կառուցել ներկայիս «Մոսկվա» կինոթատրոնի շենքը: Մանրանասն տես Կ. Ղաֆարարյան, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975, էջ 28-33:

²⁰ Զաքարիա Ազուլեցի, էջ 179:

Եկեղեցիների նույնացման այս հարցը քննության է առել նաև Թ. Հակոբյանը: Նա նախ նշում է, որ Ս. Նշան կոչված Երկուերեսնին, հավանաբար, ԺԲ-ԺԴ. դդ. կառույց էր, որը 1679 թ. երկրաշարժից հետո չի հիշատակվում: Եկեղեցին հաճախ նույնացվել է Երևանի Ս. Պողոս-Պետրոս կամ քաղաքի այլ Եկեղեցիների հետ, իսկ Երկուերեսնին է կոչվել պարզապես Երկու բեմ ունենալու պատճառով²¹: Թ. Հակոբյանը վկայակոչում է նաև Հ. Ժամկոչյանի ատենախոսական աշխատանքում արձարձված այս միտքը, քեզ նշված Երկու Եկեղեցիների նույնացումն անվիճելի պետք է համարել՝ իմք ընդունելով Ս. Պողոս-Պետրոսի քանդման ժամանակ պատերի ստորին շերտում հայտնաբերված «Փրեսկոները», ինչպես նաև ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենի այն վկայությունը, քեզ Երկուերեսնին եպիսկոպոսանիստ Եկեղեցու դիմաց գտնվելիս է եղել մի մզկիր, որն ըստ Հ. Ժամկոչյանի՝ նկարիչների միության կողմից ցուցահանդեսների համար օգտագործվող մզկիրն է²²:

Ըստ Թ. Հակոբյանի՝ Հ. Ժամկոչյանի պնդումը իրատեսական կլիներ, եթե Շարդենն անուղղակի կերպով շճշտեր Երկուերեսնին Եկեղեցու տեղը քաղաքում, որը Ս. Պողոս-Պետրոսից քավական հեռու էր, գտնվում էր մեծ շուկա-հրապարակի մոտ, որի դիմաց կառուցված է եղել նաև մի բարձր աշտարակ: Այս հանգամանքը նկատի առնելով՝ նա չի ընդունում Հ. Ժամկոչյանի տեսակետը և հավանական է համարում, որ «Երկուերեսնին ս. Նշան իին Եկեղեցին գտնվում էր հետագայում կառուցված Ս. Սարգիս Եկեղեցու (որն այժմ ևս գոյություն ունի) տեղում կամ նրա մոտակայքում և կապ չունի Պողոս-Պետրոսի հետ»²³:

Երևանի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրություններում Երկուերեսնին Եկեղեցուն առավել խորը անդրադարձել են Երվանդ Շահազիզը, ապա Թաղեսու Հակոբյանը: Նկարագրելով Զորագյուղի անապատի տեղագրությունն ու համալիրի մեջ մտնող շինությունները՝ Շահազիզը նշում է, որ կարողիկոսների իջևանատան հարևանությամբ, որ ներկայիս առաջնորդարանի տեղն է. «...շինված ե յեղել ս. Գեորգ անունով կարուղիկոսական յեկեղեցին, կառուցված վաղ ժամանակներից և իմանովին վերանորոգված Դավիթ Ենեգեթցի (1801–1807 թթ. – Ս. Հ.) կաթուղիկոսի ձեռքով...»²⁴: Շահազիզը միաժամանակ նկատում է, որ ըստ Ժան Շարդենի՝ «...յեպիսկոպոսական յեկեղեցին յեղել ե վոչ վերոհիշյալ ս. Գեորգը, այլ «Յերկուերեսնին» կոչված ս. Նշանը, փորի անունը հաճախ հիշվում է մեր հին ձեռագորերի հիշատակարաններում»²⁵ (ընդգծումը մերն է – Ս. Հ.):

²¹ **Թ. Խ. Հակոբյան**, Երևանի պատմությունը. հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ., էջ 270:

²² Նույն տեղում, էջ 271:

²³ Նույն տեղում (հմտ. Путешествие *Шардена* по Закавказью в 1672-1673 гг., перевод Е. В. Бахумовой и Д. П. Косовица, Тифлис, 1902, с. 242-243):

²⁴ **յԵրվանդ Շահազիզ**, Հիմ յԵրեւանը, յԵրեւան, 1931, էջ 200-201(այսուհետև՝ Շահազիզ):

²⁵ Նույն տեղում, էջ 201: Հետևելով Շարդենին՝ Երկուերեսնին առաջնորդարանի Եկեղեցի է կոչում նաև Հ. Ալոնի Ալիշանը. «Նոյն ճանապարհագիր (Շարտէն) վկայէ, զի Եկեղեցի առաջնորդարանին էր կոչեցեալ Երկուերեսնին, որ և ընդ այս ոմանս յիշի յամէ 1537, Երկուերեսնին Սուրբ Նշան կոչմամբ. յորմէ յայտնի նուիրեալ Սրբոյ Խաչի, կամ պահեալ ի նմին համանուն խաչի. բուի բէ և քաղն սոյնավել Երկուերեսու»: **Հ. Ալոնի Ալիշան**, Այրարատ. բնաշխարհ Հայաստանեաց, Վենետիկ, 1890, էջ 311:

Գրիգոր Դարանադյու կամ Կամախսեցու ժամանակագրության համաձայն՝ Երևանի Երկուերեսնի եկեղեցին բնավ էլ չի նույնանում Զորագյուղի Ս. Գևորգ եկեղեցու հետ: ԺԷ. դարասկզբին զալով Երևան՝ Գրիգոր Դարանադյուն նախ իշխանել է Զորագյուղի անապատում, ի մասնավորի՝ Ս. Սարգիս եկեղեցում. «Եւ մեք այլ յորժամ զնացաք ի Սուրբ Սարգիս եկեղեցին, որ ի վերայ գետոյն Հրազդանին էր, յայնժամն ոնց երկու օր անցաւ ի վերայ...»²⁶, ապա Երկուերեսնի եկեղեցում. «Ի միւսում աւորն ելեալ էր ի բանտէն Մելքի կատողիկոսն եւ լուեալ էր զմեր արարմունքն եւ եկն առ մեզ յԵրկու երեսն եկեղեցին»²⁷: Շահազիզը ենթադրում է, թե Երկուերեսնի եկեղեցու մոտ ևս, ըստ ամենայնի, իշխանելու կամ բնակվելու տեղ է եղել երթևեկ հոգևորականների համար, սակայն, նրան նույնպես հայտնի չէ եկեղեցու գտնվելու ստույգ վայրը. «Թե քաղաքի վոր մասում և հատկապես վորտեղ ե շինված յեղել այդ Յերկուերեսնի, վորի անունով և նրա քաղը կոչվել ե «Յերկուերեսնի քաղ» մենք ստուգապես չենք կարող ասել»²⁸: Վկայակոչելով ճարտարապետ Թ. Թորամանյանի տեսակետը՝ նա նշում է, որ Երևանի երեմնի ամենանշանակություն Երկուերեսնի Ս. Նշան եկեղեցին կառուցված է եղել Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու (1869-1900 թթ.) տեղում²⁹: Թ. Թորամանյանի վերոնշյալ կարծիքը հետագայում կրկնում է նաև Առաքել Դավիթեցու Պատմությունն աշխարհաբար քարզմանող Վ. Առաքելյանը՝ ծանրագրություններում գրելով հետևյալը. «Երևանում եղել է մի մեծ եկեղեցի, որ կոչվել է Երկուերեսի: Թորամանյանի կարծիքով այդ եկեղեցին եղել է Զարենցի այժմյան դպրոցի տեղում, որտեղ գտնվում էր Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը: Վերջինը շինված է եղել Երկուերեսի տեղում»³⁰:

Եկեղեցու ավերման ստույգ ժամանակը ևս հայտնի չէ: Շահազիզի համոզմամբ՝ այս եկեղեցին Երևանի մյուս հուշարձանների պես կործանված կամ խարխված պիտի լինի 1679 թ. հունիսի 4-ին տեղի ունեցած ավերիչ Երկրաշարժից, սակայն հետագա տարիներին այստեղ գրված կամ եկեղեցուն ընծայված ձեռագրերը փաստում են, որ շատերի պես այն ևս վերանորոգվել է: Բերված վկայությունները թեև լուսաբանում, սակայն, բնավ չեն որոշակիացնում Երևանի երեմնի մեծ ու նշանավոր եկեղեցու գտնվելու ստույգ վայրը:

Ինչպես վերը նշվեց, Երկուերեսնի եկեղեցու մասին վկայություններ են պահպանվել նաև ձեռագրերի հիշատակարաններում: Ե. Շահազիզը վկայակոչում է

²⁶ Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախսեցու կամ Դարանադյու, հրատարակեց՝ **Սեպառա վարդապետ Նշանեան**, Երևան, 1915, էջ 55:

²⁷ Նոյն տեղում, էջ 56: Գր. Դարանադյու վկայություններից մեկը, որը հիշատակում է նաև Թ. Հակոբյանը, Երկուերեսնի եկեղեցու ճարտարապետական հորինվածքի տեսակետից ուշագրավ տեղեկություն է: Ժամանակագրի նկարագրում է բուրքերի հեռանալը Եղվարդ գյուղից, որի ժամանակ այրել են տեղի վանքը. «...որ զարմանալի շենք ունէր, որ Երեւանու Երկուերեսին կու ննանէր»: Ժամանակագրություն Գրիգոր վարդապետի Կամախսեցու, էջ 579: Տես նաև Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1500-1800 թթ.), Երևան, 1971, էջ 364:

²⁸ **Շահազիզ**, էջ 201:

²⁹ Նոյն տեղում:

³⁰ Առաքել Դավիթեցի, Պատմություն, քարզմանությունը, առաջաբանը և ծանրագրությունները՝ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 552, ծանոթ. 252:

1481 թվակիր (ձեռագրի գրչության թվականն է՝ ԶՀԴ.-1325 – Ա. Հ.) Ավետարան ձեռագրի (պետ. քանօգարանի Հմ 94, այժմ՝ Էրմիտաժի ձեռ. Հմ V3-834³¹) հիշատակարանի վերջում հետազայում ավելացված մի տեղեկություն, ըստ որի՝ Երևանցիները որոշակի հարկ են վճարել իրենց եպիսկոպոսական ու Մայր Եկեղեցուն, որով պահպանվել է Չորագյուղի անապատի իշխանատունը. «Սեր՝ Երեւանու Դաւաթաւորք եւ ռամիկ ժողովուրդս, երկու երեսու քարձոր իրամանաւ գրահանայի Եջեւանն զիարկն և զափահանջն ինչ ռամիկ ժողովուրդ, որ հակառակ լինի Սրբ. Աւետարան նորա դատախազ լինի անեծքն ընդ Կալյենի առցէ»³²:

Մաշտոցյան Մատենադարանի Հմ 246, Երևանում՝ 1684 թ. գրված «Աւետարան» ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «ԵՌ արդ, ԵՒ՝ յԵտինս գրչաց և անարժանս ի քահանայից, սուտանուն Աւետիս էրէս, և տեսի զեր և զփափազ Խանկարոս, յանձն առի զծագրել, այլ կարողութեամբ Աստուծոյ աւարտեցի զսա ի քաղաքս իմ յԵրևան, ընդ հովանեաւ Սուրբ Յակոբ հայրապետիս և Սուրբ Սարգիս, Սուրբ Էրկու Յերէսիս և Սուրբ Կարողիկէնիս, ի հայրապետութեան տեսառն Եղիազարու և առաջնորդութեան Սուրբ Ամենափրկչի Լիեցի Յովանէս վարդապետի, ի դանութեան քաղաքիս Զալխանիս, ի քականիս Հայոց Ո-ԾԼ Գ. (1684)»³³: 1684 թվակիր հիշատակարանը, որն ի թիվս Երևանի նշված Եկեղեցիների՝ գրվել է նաև «ընդ հովանեաւ» Ս. Երկուերեսնի, Եկեղեցու՝ տվյալ ժամանակաշրջանում գոյություն ունենալու ուղղակի վկայությունն է: Մատենադարանի մեկ այլ՝ Նահապետ կարողիկոսի պատվերով 1695 թ. Էջմիածնում գրված Հմ 1534 «Յայնաւուրք» ձեռագրի ծավալուն հիշատակարանում, նշյալ կարողիկոսի իրականացրած բարենորոգչական աշխատանքների թվում վկայված է նաև Երևանի Երկուերեսնին. «...ի բուին Ո-ԾԼ. (1691) վաղճանեցաւ սուրբ հայրն հոգեւոր Եղիազար կարողիկոսն, եւ յաջորդեաց զԱքոռսն հայրապետական երջանկամեծար եւ սրբազն հայրապետ տէր Նահապետ կարողիկոս, որ եւ ջանք ի վերայ եղեալ՝ արար աշխատանս եւ շինուածս բազումն ի վերայ առաջնոց շինուածոցն՝ թէ՝ Սրբոյ Աքոռոյս եւ թէ՝ ամենայն Եկեղեցեաց Քրիստոսի: ...Այլ եւ զտաճարն Անապատին Ամանիայի առաքելոյն, որ ի միջի այգեացն Երեւանայ քաղաքին, նոր վերասին ի հիմանէ կառոյց ամենայն շինուածօրն, որ ի նաև: Նաեւ զերկու Եկեղեցինս քաղաքին Երեւանայ, այսինքն՝ զերկու երեսին կոչեցեալ եւ զԿարուղիկէ անուանեալ, որք ի շարժմանէն ի հիմանէն իսպառ թէեալք էին, վերստին ի հիմանէ կառոյց զեղեցիկ շինուածօր»³⁴: Բավականին ուշագրավ հիշատակարանն ուղղակիորեն հավաստում է Շահազիզի վերոնշյալ տեսակետը, համաձայն որի՝ մեծ Երկրաշարժից

³¹ Սանկտ-Պետերբուրգի պետական Էրմիտաժի հայերեն ձեռագրական հավաքածուի նշված ձեռագիրը Ախալցխայի Ս. Փրկիչ Եկեղեցու գրչագրերից է, որը նախորդ դարի քանինական թվականների սկզբին փոխադրվել է Երևանի Պատմության քանօգարան (Հմ 94), 1935-ին՝ Կերպարվեստի քանօգարան (Հմ 17), իսկ 1940-ին՝ ՀՍԽՀ Ժողովնախառնության հանձնվել Էրմիտաժին: Տե՛ս *Օճանիկ Եղանեան*, Աշխատութիւններ, հրատարակութեան պատրաստեց՝ Գ. Տէր-Վարդանեան, Երեւան, 2014, էջ 119:

³² *Հակազիզ*, էջ 202:

³³ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եղանեան, Ս. Զեյրունյան, Փ. Անքարյան, Երևան, 1984, էջ 1070:

³⁴ Նույնի հ. Ե., կազմեց՝ Օ. Եղանեան, Երևան, 2009, էջ 394-395:

Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին, 1693-1694 թթ.

հիմնովին ավերվել են նաև Երևանի Երկուերեսնին ու Կաքողիկեն, որոնք ժԷ. դարավերջին վերստին կառուցել է Նահապետ Եղեսացի կաքողիկոսը:

Գ. Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի: Զեռազրի հետագա «ճակատագիրը» կապված է Երևանի՝ քննության ենթակա Ավետարանի անունով կոչվող Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցու հետ:

Ենթադրելի է, որ Երկուերեսնի եկեղեցու ավերումից կամ անշրանալուց հետո ձեռագիրը հանգրվանել է Ս. Անանիա առաքյալի մատուի տեղում՝ Մովսես վարդապետ Տարեացու (հետագայում կաքողիկոս՝ Մովսես Գ. Տարեացի – 1629-1632) հիմնած համանուն վանքում, որ ներկայումս Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին է՝ կառուցված Նահապետ Ա. Եղեսացի (1691-1705) կաքողիկոսի օրոք՝ 1693-1694 թթ., խոչ Փանոսի միջոցներով:

Եկեղեցու պատմությունը շարադրելիս՝ Երվանդ Շահազիզը նկատում է, որ տևական ժամանակ այստեղ պահվող մի հրաշագործ ձեռագիր Ավետարանի պատճառով Ս. Աստվածածինը կոչվել է նաև Ս. Զորավոր³⁵. Նա նշում է նաև, որ 1835 թ. եկեղեցին կամ Ս. Անանիայի անապատը դադարել է լինել մենաստան ու դարձել է ծխական եկեղեցի՝ հանձնվելով Մարաղայի գաղթականներին: Հենց մարաղացիների խոսակցական լեզվում էլ ընդհանրացվել է եկեղեցուն՝ Ս. Զորավոր կոչելու սովորությունը: Իբրև օրինակ՝ Շահազիզը բերում է ժողովրդի կողմից հաճախ լսվող հետևյալ խոսքերը. «*Էն սուրք Զօրաւորք վկայ, Էն սուրք Զօրաւորք*

³⁵ Շահազիզ, էջ 191: Տե՛ս նաև Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), Երևան, 1959, էջ 251-252:

զիտենայ», այսինքն՝ այդտեղ պահվող Զորավոր Ավետարանը վկա, գիտենա, քանի որ մինչ ծխական եկեղեցի դառնալը վանքն առավել հայտնի է եղել իրեն Ս. Անանիա առաքյալի անապատ³⁶:

Եկեղեցու պատմությունն ու հատկապես վիմական արձանագրություններն առավել հանգամանալի քննության է ենթարկել Կ. Ղաֆարյանը³⁷: Եկեղեցու անվանումը նա բացատրում է այսպես. «Այժմյան եկեղեցու բուն անունը, ինչպես զիտենք արձանագրություններից և մատենագրական աղյուրներից, Աստվածածին է, իսկ Զորավոր անունը նա ստացել է հետագայում, այնտեղ պահվող մի ճեռագիր մատյանի անունից, որ հրաշագրով և գորավոր է համարվել»³⁸: Ավետարանի մասին հավելյալ տեղեկություն Կ. Ղաֆարյանը չի հաղորդում: Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին Երևանի առավել հայտնի սրբավայրերից է, որը հոչակված է նաև իր «զորությամբ»՝ ի նշանավորումն «Զորավոր» Ավետարանի:

Անհայտ պատճառներով Ավետարանը հետագայում տարվել է Արտազի Ս. Թաղենու առաքյալի վանքը և միայն 1911 թ. թերվել Էջմիածին, ապա՝ Երևան (1939 թ.), բայց այս անգամ, ինչպես Ա. Մաքեսոյանն է նշում, ձեռագիրն իր տեղն է գտնում ոչ թե. «...ի դուռն Երկուերեսնի եկեղեցում, որ վաղուց հողին էր հավասարվել, ոչ էլ իր անունը կրող եկեղեցում, այլ «ընդ հովանեաւ» Մաշտոցյան Մատենադարանի, հպարտ իր կեսիազարանի երևանաբնակությամբ...»³⁹:

Մենք ունենք նաև «Զորավոր» Ավետարանի ստեղծմանը վերաբերող բանավոր ավանդություն, ըստ որի՝ Ավետարանը գրվել է Սևանի անապատում և քշնամու ասպատակություններից մեկի ժամանակ հայտնվելով լճում՝ Հրազդան գետով հասել է մինչև Երևան: Այստեղ այն գտել է մի կին ու նվիրել Ս. Անանիա առաքյալի անապատին, որտեղ Ավետարանը մնացել է մինչև ԺԹ. դարավերջ⁴⁰:

Անփոփելով «Զորավոր» Ավետարանի ստեղծման, ապա տարբեր միջավայրերում հանգրվաններու վերաբերյալ տեղեկությունները, կարելի է արձանագրել, որ ամենայն հավանականությամբ, կիլիկյան դպրոցի՝ ԺԳ-ԺԴ. դդ. ծնունդ ձեռագիր Ավետարանը մոտավորապես ԺԴ. դպրավերջին կամ ԺԵ. դպրասկզբին գտնել է Երևանցի Հակոբոս ու լճացել Երևանի Երկուերեսնի կոչվող եկեղեցուն, որտեղից էլ, հավանաբար, ԺԸ. դ. սկզբներին այն հասել է Զորավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցի ու մնացել այստեղ մինչև ԺԹ. դ. կեսերը:

«Զորավոր» Ավետարանը, թերևս, Մատենադարանի այն եզակի ձեռագիրն է, որն իր անունով օժտել է նաև Երևանի Ս. Աստվածածին եկեղեցուն՝ տևական ժամանակ այդտեղ մնալու պատճառով: Ուրախությամբ պետք է փաստենք, որ ձեռագիրն այսօր իր նման հազարավոր մատյանների կողքին է և իր ուրույն տեղն ունի Մաշտոցյան Մատենադարանի հավաքածուում:

³⁶ Հահազիզ, էջ 192:

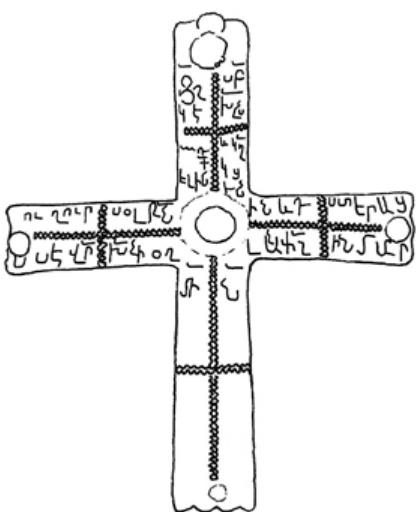
³⁷ Կ. Ղաֆարյան, Երևան. միջնադարյան հուշարձանները և վիմական արձանագրությունները, Երևան, 1975:

³⁸ Նոյն տեղում, էջ 37:

³⁹ Ա. Մաքեսոյան, Երևանի գրչության կենտրոնները, էջ 115:

⁴⁰ Տաթևացուց մինչև Տաթևացի, աշխատասիրությամբ՝ Աշոտ դպիր Արևշատյանի, Երևան, 2002, էջ 69:

Դ. Զեռագրի կազմը: Մինչ մանրանկարչության անցնելը՝ նշենք, որ պակաս ուշագրավ չէ նաև ձեռագրի կազմը, որը շագանակագույն դրոշմագարդ կաշի է՝ դրնակով և երեսնի ունեցած երեք կապիչներով, որոնցից միայն ամրացման զամերն են մնացել: Արտաքին փեղկը հարդարված է 59 մեծ և 32 փոքր կոստիկով՝ կիսակլոր գլխով գամերով (14-ն ընկած, որոնցից մի քանիսի հիմք գամերը պահպանվել են) ու 6 փլաքներով, իսկ կենտրոնում ամրացված է մետաղյա խաչ՝ հետևյալ մակագրությամբ.

ՅԼԻՇԼԱՏԱԿ Է ՍԲ ԽԼԱՋՍ
ԱՌԱՋԵԼԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՑԻՆ՝
ՈՒՂՈՒՐՍՈԼԹԱՎԱՆԻՆ ԵՒ ԴԱՏԵՐԱՑՆ՝
ՍԵՎԱՄՐԽԱՎԱՆԻՆ,
ՕՎԱՆՓԱՃԻՆ, ՄԱՐԻԱՄԻՆ:

Վկայված անձնանուններից մի քանիսն ուշագրավ են ու սակավաղեապ: *Ուղուրսոլթան* ծագումով թուրքերեն իգական անձնանունը կազմված է *ուղուր* (քարեհաջողություն) + *սոլթ*-*թան* (քագավոր) բառերից և մեզանում հիշատակված է ԺԶ. և հետագա դարերում, մասնավորապես՝ Հր. Աճառյանը վկայակոչում է 1581 և 1597 թվակիր ձեռագրերից երկու օրինակ, որոնցում նշված անձնանունը հանդի-պում է *Յիլուրսուլթան* և *Իւղուր սոլթան* անվանաձևերով⁴¹: Ինչ վերաբերում է *Սէվարժան* անձնանվանը, ապա կարծում ենք, որ այն *Սեվիլի*, *Սալվիխան*, *Սալվիփաշա* իգական անունների փոխակերպված ձևն է, ծագում է թուրք. sevli (սոնճ) + պարս. xān (իշխան) բառերից, որոն ունեցել է թե՛ արական, և թե՛ իգական գործածություն⁴²: *Օղլանիփաշա* ծագումով թուրքերեն իգական անձնանունը կազմված է օյլան (տղա, որդի) + քաշա (փաշա) բառերից և դարձյալ հանդիպում է ԺԶ. և հետագա դարերում⁴³:

Արևեն Հարությունյան

պատմական գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ,
Մատենադարանի ձեռագրագիտության
և Մայր ցուցակի բաժնի գիտաշխատող

⁴¹ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Դ., Երևան, 1948, էջ 201:

⁴² Նույն տեղում, էջ 347, 482:

⁴³ Նույնի հ. Ե., էջ 234:

Ե. «Զորավոր» Ավետարանի մանրանկարչությունը: Ձեռագիրն արժեքավոր է նաև մանրանկարչական հարդարանքի տեսանկյունից: Այստեղ մենք գործ ունենք ավետարաններին հատուկ մանրանկարչական այնպիսի տարրերի հետ, ինչպիսիք են խորաններն ու կիսախորանները, ավետարանիշների մանրանկարներն ու անվանաբերքերը, լուսանցային մանրանկարները, լուսանցազարդերն ու զարդագրերը:

Խորսան. Ավետարանի սկզբում գետեղված եկեղեցական պատմագիր Եվսեբիոս Կեսարացու (մոտ 265-339 թթ.) բուդրը Կարպիանոսին և նրա կազմած չորս ավետարանների համարաբառներն (համաձայնության տախտակները) իրենց խորանակերպ (կամարաձև) ձևավորման համար հայ մատենագրության մեջ կոչվում են խորաններ: Քննվող ձեռագրում ամբողջությամբ պահպանվել է միայն Կարպիանոսին պատկերող խորանը, որին հաջորդող ուր խորանների մեջ համարաբառային տապա կանոններն են: Խորանը խորիդանչում է Ավետարանի մուտքը, և ինչպես Վանական Վարդապետի մեկնության մեջ է նշվում, խորաններն իրենց պայծառ գույներով Ավետարանում գետեղված մտավոր գանձերի նախադրություն են⁴⁴: Գլխազարդի կենտրոնում՝ կապույտ խորքի վրա, պատկերված է սևահեր և կարծ մորուքով Կարպիանոսը՝ ոսկեզօծ լուսապսակով և բաց մազաղարի զալարը ձեռքին (էջ 2ա): Կարպիանոսի դիմանկարը գետեղված է կամարի տակ, խորանները երկսյուն են, խարիսխներում պատկերված են մեկական առյուծներ: Խորանների նման կենդանակերպ նկարազարդումը բնորոշ է «Սմբատ Գունդստարի» Ավետարանի խորաններին, որտեղ կենդանակերպ են խոյակները⁴⁵: Շակատազարդի վերին գույզ անկյունազլուխներին պատկերված են բուսազարդերից կազմված եղյուրներ, որոնց կենտրոնում՝ սկիզի շուրջ, առկա են երկու դիմահայաց սիրամարգեր: Անտիկ ժամանակաշրջանում տարածված էր այն պատկերացումը, թե սիրամարգի մարմինը չի փսում, և ելնելով դրանից՝ հերանուները նրան դիտում էին որպես անմահության, իսկ քրիստոնյաները՝ Քրիստոսի Հարության խորիդանշից: Խորանների մեկնություններում հիշյալ թռչունները բնութագրվում են իրքի «ոսկեփետուրը և ոսկետոտունը»՝ ակնարկելով հրեշտակաց դասի մաքուր ու անաղարտ բնությունը⁴⁶: Հատկանշելի են խորաններից երկուսը, որոնց կենտրոնական սյունը պատկերված է թագավիր մարդադեմ խոյակով, որոնք, իմնականում պատկերում էին Դավիթ կամ Սողոմոն մարգարեներից որևէ մեկին: Խոյակի նման պատկերումը բնորոշ է ԺԳ-ԺԴ. դդ. կիլիկյան մանրանկարչությանը:

⁴⁴ **Վ. Հ. Ղազարյան,** Սեկնութիւն Խորանաց, Ս. Էջմիածին, 2004, էջ 31:

⁴⁵ «Սմբատ Գունդստարի» Ավետարանը՝ ՍՄ ձեռ. Հմբ 7644, ստեղծվել է կիլիկյան մանրանկարչության զարգացման շրջանում ԺԳ. դարի 60-70-ական թթ.: Ավետարանի զիսավոր հիշատակարանը չի պահպանվել, կան միայն կարծ հիշատակագրություններ՝ գրված պատվիրատու՝ զորավար, դիմանագետ ու պատմաբան Սմբատ Գունդստարի ձեռքով, որը եղել է նաև Կիլիկյան Հայաստանի Հերում Ա. թագավորի եղբայրը: Բարձրաստիճան պատվիրատուի պահանջներին համապատասխան՝ ստեղծվել է այս շրեղ ձեռագիրը, ընտիր մշակված մագաղարի վրա, մանր գեղեցիկ բոլորգրով և զարդարված մանրանկարներով՝ խորաններով, անվանաբերերով, ավետարանիշների պատկերներով, լուսանցազարդերով, որոնք արված են բարձրորակ ներկերով, ոսկու առատ օգտագործմամբ:

⁴⁶ **Վ. Հ. Ղազարյան,** Խորանների մեկնություններ, Երևան, 1995, էջ 15:

Թագակիր մարդադեմ խոյակներ, էջ 5թ, 6ա

«Զորավոր» Ավետարանի՝ Եվսեբիոսի նամակի ու համարաբառի ութ հանդիպակաց խորաններն ունեն կառուցվածքային որոշ ընդհանրություններ. դրանք կազմված են երկու հիմնական տարրերից՝ գորգանման ուղղանկյուն գլխազարդից և սյուների մեջ ամփոփված բնագրային աղյուսակային խորաններ մակերեսից: Կառուցվածքը գլխավորապես հիմնված է պատվանդան ծառայող հորիզոնական նախշազարդ երկարավուն երիզի վրա, իսկ այուներն ու գլխազարդը միմյանցից բաժանվում են պատվանդանի երկարությանը գրեթե հավասար հորիզոնական քիվով⁴⁷: Բոլոր խորանները եռասյուն են, այուները՝ խարիսխ խոյակներով, ինչպես «Հաղբատի» Ավետարանի (ՍՍ ձեռ. Հմ 6288) խորանների դեպքում⁴⁸: Խոյակները հիմնականում կազմված են բուսական ոճավոր զարդանախշերից: Խորանների գլխազարդի ոսկե հենքը զարդարված է կապուտ, կարմիր, սև գծերի հյուսվածքով կազմված երկրաչափական և բուսական համակցություններից: Դրանց մեծ մասի վերնամասը հարդարված է քրիստոնեական հավատքը խորհրդանշող սկիհի շուրջը համաշափ դասավորված երկու թռչուններով, որոնք մերթ դիմահայաց են, մերթ՝ հակառակ դիրքով: Քացառություն է խորաններից մեկի գլխազարդը (էջ 9թ), որտեղ թռչուններին փոխարինում են առասպեկտական զույգ կերպարներ: Մեկ այլ գլխազարդի վերնամասի կենտրոնում պատկերված են իրար հետ կռվի պատրաստված աքաղաղներ⁴⁹ (էջ 7թ), որն ինքնատիպ է այն առումով, որ ներսում՝ կամարի մեջ, նշմրավում են նաև մարդկային երկու դեմք: Նման երևույթը բնորոշ է Մատենադարանի Հմ 9422 ձեռագրի անվանաթերթերի պատկերազարդմանը:

Գլխազարդերից մեկի երկու կողային լուսանցներում՝ ճակատազարդի հորիզոնական քիվի (արխիտրավի) վրա, պատկերված է վառվող մոմով մոմակալ՝ դեմ դիմաց կանգնած զույգ թռչուններով (էջ 3թ): Ինչ վերաբերում է արտաքին լուսանցների պատվանդաններին, ապա դրանք հարդարված են ոչ փարբամ կենաց ծառերով, որոնք իրենց վրա են կրում տարբեր դիրքերով պատկերված մեկական թռչուններ:

⁴⁷ Վ. Հ. Ղազարյան, Սարգիս Պիծակ, Երևան 1980, էջ 27:

⁴⁸ Հաղբատի Ավետարանը Անիի մանրանկարչության եզակի նմուշ, հեղիմակ-կազմող՝ Կ. Մաքրոսյան, մասնակից հեղինակ՝ Գ. Էլիազյան, Երևան, 2012, էջ 14:

⁴⁹ Հ. Հակոբյան, Արցախ-Ռուտիքի մանրանկարչությունը 13-14-րդ դդ., Երևան, 1989, էջ 39-40:

Խորանի զիսազարդ, էջ 7թ

Խորաններն ունեն հագեցած գունային երանգներ. ներկապնակն օժտված է հիմնականում չորս գույնով՝ կարմիր, կանաչ, սև և կապույտ. աչքի է ընկնում նաև ոսկու առատ օգտագործմամբ: Խորանների չորս գույները խորհրդանշում են բնույթյան նոյնական տարրերը:

Անվանաբերք. Խորաններից զատ՝ ճոխ ու հագեցած մանրանկարչությամբ աչքի են ընկնում նաև Ավետարանի անվանաբերքերը, որոնց հորինվածքում ներդաշնակ կերպով համադրված են երկարագործի գեղեցկությունը, ավետարանի խորհրդանշանների հետ հանդես եկող խոշոր սկզբնատառը և ինքնատիպ ճակատազարդը:

Անցնելով անվանաբերքերի ուսումնասիրությանը՝ անհրաժեշտ է նախ դիտարկել ճակատազարդի պատկերագրությունը: Մատրենսի Ավետարանի անվանաբերքում ուղղանկյուն պատկերի ստորին հորիզոնական գիծը հատվում է կամարադելով: Յուրաքանչյուր անվանաբերքի ճակատազարդի կամարի տակ գրված է համապատասխան Ավետարանի խորագիրը, օրինակ՝ «Աւետարան Ըստ Մատրենսի»: Ճակատազարդի ուղղանկյան ներսում՝ ուկեգույն հենքի վրա, պատկերված են բուսական զարդանախշեր և երկու հուշկապարիկ, որոնց կենտրոնում՝ մեղալիոնի մեջ, ներկայացված է «Քրիստոս Ամենակալ» պատկերագրական տիպը, որտեղ Քրիստոսը աջ ձեռքով օրինում է, իսկ ձախում պահում է Ավետարանը: Ճակատազարդի վերին անկյունազոլովի մեջ կամարադելու կազմված եղջյուրներ, իսկ կենտրոնում՝ խաչի շուրջը համաշափ դասավորված երկու քոչուն: Ճակատազարդից ներքև պատկերված է «Գ» սկզբնատառը՝ Մատրենսի խորհրդանշող հրեշտակի տեսքով: Ի դեպ, հրեշտակի լուսապատճեն ուկեգոծ է (էջ 12ա):

Մարկոսի Ավետարանի անվանաբերքի ուղղանկյունաձև ճակատազարդը հարդարված է բուսական զարդանախշերով, որոնց կենտրոնում՝ մեղալիոնի մեջ, տեղադրված է հավասարաքանակ խաչ (էջ 77ա): Ինչպես խորաններում, այնպես էլ այստեղ, վերնամասում պատկերված են քրիստոնեական հավատքը խորհրդանշող սկիհի շուրջը համաշափ դասավորված երկու քոչուն:

Անվանաբերքի ճակատազարդի տակ գետեղված «Ս» սկզբնատառի երկու ստեղների արանքում Մարկոսի Ավետարանի խորհրդանշան առյուծն է՝ Ավետա-

Կիսախորան, էջ 12ա

բանը բոնած թաքերի մեջ: Ըստ Ս. Տեր-Ներսիսյանի՝ զարդագրի ու խորհրդանշանի նմանօրինակ հաղորդումը «խիստ բնորոշ է Մեծ Հայրի ձեռագրերում Մարկոսի անվանաբերթերի համար»⁵⁰:

Եթե նախորդ ճակատազարդը հարդարված էր բուսական զարդանախշերով, ապա Ղուկասի բնագրի անվանաբերի դեպքում հարդարանքը երկրաչափական է (էջ 121ա): Անվանաբերի «Ք» սկզբնատառը ներկայացված է Ղուկասին խորհրդանշող թևավոր եզան տեսրով, որը թաքերով բոնել է Ավետարանը: ճակատազարդը եզրագծված է հավերժությունը խորհրդանշող զալարով: Ղուկասի խորհրդանշից եզան թևավոր բնորոշ են քրիստոնեական արվեստում ավետարանիշների խորհրդանշաների պատկերագրության ձևավորման համեմատաբար ուշ շրջանի համար:

Հովհաննես ավետարանչի անվանաբերի ճակատազարդը համալրված է կենդանական, թերևս, եղնիկների պատկերներով (էջ 192ա): ճակատազարդի վերին հատվածի կենտրոնում նույնպես պատկերված են հավատի աղբյուրից սնվող երկու թռչուններ: «Ի» սկզբնատառը Հովհաննեսին խորհրդանշող արծվի տեսրով է, որը կտուցով պահում է Ավետարանը:

Ավետարանիշներ. «Չորավոր» Ավետարանում պահպանվել է միայն Մատթեոս ավետարանչի մանրանկարը: Մնացած երեք ավետարանիշների պատկերները, ինչպես արդեն նշեցինք՝ կտրված-հանված են: Մատթեոսի պատկերը անվանաբերի հետ միասին գետեղված է նրա Ավետարանի սկզբում (էջ 11թ): Մինչ Մատթեոս ավետարանչի մանրանկարի պատկերագրությանը անցնելը՝ համառոտ անդրադառնանք ավետարանիշների խորհրդարանությանը:

Ավետարանիշները Նոր Կտակարանի չորս Ավետարանների հեղինակներն են, որոնք եղել են Հիսուս Քրիստոսի աշակերտներից և իրենց ավետարաններում ներկայացրել են Տիրոջ երկրային կյանքը:

Ավետարանիշներն են Մատթեոսը՝ առաջին Ավետարանի հեղինակը, և հաջորդաբար՝ Մարկոսը, Ղուկասը, Հովհաննեսը: Մատթեոսը և Հովհաննեսը եղել են Հիսուս Քրիստոսի 12, իսկ Մարկոսն ու Ղուկասը՝ 70 աշակերտներից, որոնց Հիսուսը

⁵⁰ **L. R. Չուզասզյան,** Գրիգոր Շաղկող, Երևան, 1986, էջ 30 (այսուհետև՝ Գրիգոր Շաղկող):

ընտրել էր խաչելուրյունից մեկ տարի առաջ և տվել այն հորդորները, ինչ տվել էր 12 առաքյալներին: Արևմտյան արվեստում շորս ավետարանիչները նույնացվել են Եկեղեցական տեսության մեկնողների՝ Ամբրոսիոսի, Հերոնիմոսի, Ավգուստինոսի և Գրիգոր Տեծի հետ: Հաճախ նույնացվել են նաև մարգարեների՝ Եսայու, Երեմիայի, Դանիելի և Եղեկելի հետ, որոնց երևացել է Քառակերպը, որի ամեն մի կերպը խորհրդանշում էր մի ավետարանչի: Այսպես, Մատքեսով պատկերվել է մարդու կամ հրեշտակի տեսքով, Մարկոսը՝ առյուծի, Ղուկասը՝ եղան, և, Վերջապես, Հովհաննեար՝ արծիվի: Խորհրդանշների այս համակարգի ստեղծողները են՝ Հերոնիմոսը (342-410 թթ.) և Եպիփան Կիալրացին (315-403 թթ.): Այս կենդանիները կոչվում են հայտնութենական (ապոկալիպտիկ) կենդանիներ և մշտապես պատկերվել են փառապատճենով, ինչը վկայում է նրանց աստվածային բնույթը: Ավետարանիչներին հայտնութենական կենդանիների տեսքով պատկերելը ունի իր բացատրությունը: Մարդը երկրի տիրակալն է և համապատասխանում է Քրիստոսի մարդասիրությանը: Առյուծը վայրի կենդանիների տիրակալն է և խորհրդանշում է հպարտությունը, արքայական արժանապատվությունը և համապատասխանում է Քրիստոսի հարությանը: Ցուլը կամ եզր ընտանի կենդանիների տիրակալն է և խորհրդանշում է ուժը, զոհողությունն ու չարչարանքները, որը Քրիստոսը կրեց խաչի վրա: Արծիվը թոշունների տիրակալն է և խորհրդանշում է արժանապատվությունը, բարերարությունը և աստվածայինը, ինչը կապվում է Համբարձման հետ: Բացի այդ, Մատքեսուի՝ մարդու տեսքով պատկերվելը բացատրվում է նրանվ, որ նա իր Ավետարանում հիմնականում ընդգծում է Քրիստոսի մարդկային բնույթը և վկայում Քրիստոսի հրեական ծագման խսկության մասին: Մարկոսի՝ առյուծի ձևով պատկերվելը բացատրվում է նրանով, որ նա մատնանշում է Քրիստոսի աստվածային իշխանությունը՝ ընդգծելով նրա գործերի վեհությունը: Ղուկասը պատկերվում է եղան տեսքով, քանի որ նրա Ավետարանը սկսում է զոհաբերության տեսարանով, որը հոգլուրականները կատարում են տաճարում. այս դեպքում շեշտվում է նաև Քրիստոսի կյանքի՝ ինքնազորաբերության հետ ունեցած կապը: Հովհաննեար ներկայացվում է արծիվի տեսքով, ինչը խորհրդանշում է առաքյալի ունեցած հզոր և բարձր բռչող միտքը, որով նա շարադրել է իր Ավետարանը (կան և այլ բացատրություններ):

«Զորավոր» Ավետարանում Մատքեսու ավետարանիչը պատկերված է իմաստունի դիրքով՝ իր գրելիքի մասին խորհրդածելիս, բարձր աթոռին նստած: Նրա տակ դրված է կարմիր մի բարձ: Ինքնամփոփի հայացքը արտացոլում է Քրիստոսի կյանքը նկարագրող ոգեշնչված աշակերտի ստեղծագործական հոգեվիճակը: Ծաղկողը, որի անունը ցավոր մեզ չի հասել, ավետարանիչն պատկերել է կապույտ պարեգոտով (կապա, տունիկա), նարնջագույն վերնազգեստ (տոզա) և սանդալներ հագած: Նրա առջև պատկերված է փոքր, քառոտանի սեղան՝ վրան գրենական պիտույքներ (գրիչ, բանաքաման, մկրատ և այլն): Սեղանին ամրացված է նաև բարձր, ձկնակերպ հենարանով գրակալ, ձկան բերանը հպված է սեղանի եզրին, իսկ պոչին դրված է գիրք: Ցուլը քրիստոնեական խորհրդարանության մեջ ունի երկակի իմաստ՝ կատակոմբներում իրեն Հիսուսի, ավետարաններում՝ մարդու հոգու, որպեսի առաքյալները որսային այն, ինչպես Պետրոսը և Զերեղեոսի որդի-

⁵¹ **Н. В. Покровский**, Евангелие в памятниках иконографии, Москва, 2001, с. 37 (այսուհետև՝ Евангелие в памятниках иконографии):

ները ուռկանով ծուկ էին որսում⁵¹: Գրակալի պատվանդանի կամարաձև խորշում պատկերված է սափոր: Ավետարանչի արոռը զարդարված է տարածե նախշերով: Հայտնի է, որ նատած ավետարանիների պատկերները միջնադարյան արվեստում ստեղծվել են քանաստեղծներ Էվրիպիդեսին, Սոֆոկլեսին և փիլիսոփաներ Պլատոնին, Արիստոտելին, Զենոնին պատկերող հելլենիստական շրջանի արձանների հիման վրա⁵²: Մանրանկարն աչքի է ընկնում կատարման գունային գեղանկարչական եղանակով, հորինվածքի կուռ ամբողջականությամբ: Ավետարանչի մեծածավալ, կորողային կերպարը այստեղ ներկայացված է ճարտարապետական կառույցի հենքի վրա: Վերջինիս թիկունքում վեր են խոյանում զմբերով, պատշզամբով ու կարմիր կղմինդրե տանիքով կառույցներ, որոնք պսակված են խաչով. դրանք պատկերված են ճակատային դիրքերով: Վերին աջ մասում երկնային քառորդ շրջանից իջնում է Աստծո աջը (մեկնված են ցուցամատն ու միջնամատը, ծաված՝ ճկույթն ու մատնեմատը՝ բուրի հետ): Աստծո աջը ոգեշնչման աղբյուր է ավետարանչի համար, որի պատկերը գետեղված է շրջանակի մեջ՝ նախշազարդված բուսական տարրերով: Վերնամասի անելյունագլուխները հարդարված են բուսազարդերից կազմված եղջյուրներով: Մատքենու ավետարանչի մանրանկարը որոշ ընդհանրություններ ունի «Մարտ Մպարապետի» և «Ուր մանրանկարիչներ»⁵³

Չարենու, էջ 175թ

ավետարաններում գետեղված նույնանուն ավետարանչի պատկերների հետ:

Լուսանցային մանրանկարներ և լուսանցազարդեր. Ավետարանի լուսանցներում ծաղկողը պատկերել է ավետարանական պատմության մի քանի դրվագներ և թողել զարդանախշներ, որոնք նշում են նոր գլուխների սկիզբը: Լուսանցային մանրանկարներում մարդկային կերպարներն ավարտվում են բուսական վերջավիրություններով: Ծաղկողը լուսանցում միայն մեկ թեմա է արձարծում, ընդ որում՝ թեմային վերաբերող բնագիրը մեծ մասամբ հենց պատկերի կողքին է, որով բնագիրն ու պատկերը լրացնում են միմյանց⁵⁴: Լուսանցային մանրանկարների մեծ մասը գծային պատկերներ են՝ արված կարմիր քանաքով: Բացառություն են միայն Հովհաննես Սկրտչին պատկերող մանրանկարը և մի քանի բուսական լուսանցազարդեր ու զարդագրեր (էջ 15թ, 17ա և այլն):

«Սուտք Երուսաղեմ» տերունական մանրանկարից լուսանցում ներկայացված է միայն կարճահասակ Զաքեոսին պատկերող հատվածը (էջ 175թ): Այն ժամանակ, երբ Քրիստոսը էշին նատած մտնում է Երուսաղեմ, բնակիչները արմավենու ճյուղեր են սիռում Տիրոց ճանապարհին: Ըստ Մատքենու և Մարկոսի՝ արմավենու ոստեր կտրատելու համար բնակիչներից ոմանք ծառ են բարձրանում: Համաձայն՝ Լուկասի՝ ծառ է բարձ-

⁵² Գրիգոր Ծաղկող, էջ 33

⁵³ ՍՍՀ մթ 7651 «Ավետարան» ձեռագիրը պատկերազարդել են ԺԳ. դարի վերջին քառորդի անհայտ նկարիչներ, իսկ 1320-ին՝ Սարգս Պիծակը:

⁵⁴ Վ. Հ. Ղազարյան, Սարգս Պիծակ, էջ 75-76:

Արդինե Սիմոնյան

բանում նաև Զաքեսո կարճահասակը՝ Քրիստոսին տեսնելու նպատակով: Նրան, սովորաբար, պատկերում են նման տեսարանում, որպեսզի ցույց տան, թե որքան շատ մարդ էր հավաքվել, որ կարճահասակ Զաքեսոը բարձրանում է ծառը՝ Քրիստոսին տեսնելու համար⁵⁵: Լուսանցային մանրանկարում Զաքեսոը ներկայացված է հենց վերը նշված պատկերագրական տիպով՝ արմավենու ոստը ձեռքին:

Զեռազրի 122ր և 123ա հանդիպակաց էջերի լուսանցներում զետեղված է Ավետումը: Զախ՝ 122ր էջի լուսանցում պատկերված է Գարբիել հրեշտակապետը, իսկ հանդիպակաց 123ա էջին՝ Տիրամայրը: Հրեշտակապետի աջը պարզած է առաջ՝ որպես խոսքի և օրինության նշան: Մարիամն ունկնդրում է հրեշտակապետին՝ ձեռքերը վեր պարզած, հայացքը խոնարիված է, կարծես հնազանդության նշան է ցույց տալիս: Աստվածանոր դիրքը և շարժումը փաստում է, որ նա խոնարիությանը է ընկալում Գարբիելի խոսքերը:

Ավետարանի 16ր և 17ա էջերի լուսանցները ներկայացնում են Հովհաննես Սկրտչին, որը պատկերված է մորուքով, երկար մազերով, լուսապսակով, պարեզուվ, ձեռքին՝ գալարակ: Այս մանրանկարը տարբերվում է մյուսներից նրանով, որ նկարագրդված է կանաչ և կապույտ գույններով: Սյուս լուսանցային պատկերը ներկայացնում է զիսատված Հովհաննես Սկրտչին: Լուսանցագարդի վերին հատվածը կատարում է սկրտեղի դեր, որի վրա դրված է Հովհաննեսի գլուխը⁵⁶: Վերջին լուսանցային մանրանկարը, որը նոյնական զետեղված է հանդիպադիր էջերում, պատկերում է Պողոս և Պետրոս առաքյալներին (էջ 240ա-241թ):

Ինչ վերեբերում է լուսանցագարդերին, ապա դրանք հիմնականում կազմված են երկրաչափական և բուսական ոճավորված զարդանախշերից (էջ 16ա, 22ա, 91ա և այլն), երբեմն էլ արտահայտված են բռչունների (էջ 33ա, 111թ և այլն), տաճարի (էջ 61թ, 126թ և այլն), ծառի (էջ 53թ, 54թ և այլն) կամ խաչի (էջ 73ա, 197ա) տեսքով: Առանձնանշելի են հատկապես ավետարանիների անվանաբերթերի լուսանցագարդերը, որոնք պսակված են խաչով և ունեն շրեն նկարագրդում (էջ 77ա, 121ա):

Զարդազրեր. Ավետարանի գրադաշտն աչքի է ընկնում նաև բազմաթիվ զարդագրերով, որոնք հիմնականում հանգուցագրեր ու բռչնազրեր են, երբեմն էլ առանձին սկզբնատառեր մարդադեմ են: Զարդազրերի գրեթե կեսից ավելին «Ե» զիսագրի՝ հիմնականում բռչնակերպ տեսակներն են (էջ 13թ, 14ա և այլն): Նախքան դրանց քննությանն անցնելը՝ անհրաժեշտ է նկատել, որ գրեթե ձևավորելու առաջին փորձերը հայկական ձեռագրերում ի հայտ են զայխ դեռևս Ժ. դարից⁵⁷: ԺԱ. դ. վերջերից զարդազրեր հանդիպում են ոչ միայն հայկական մատյանների անվանաբերթերում, այլև ավետարանական բնազրի գլուխների սկզբում: Ս. Տեր-Ներսիսյանը զարդազրերի արվեստում հստակորեն սահմանագատում է երկու ուղղություն, որոնցից մեկը

⁵⁵ Евангелие в памятниках иконографии, с. 347-351.

⁵⁶ Գալիխայի կառավարիչ Հերովդես Ազրիափիասի ծննդյան տոնի առթիվ Հերովդիադայի դրստր Սալոմեն (որի անունը չի հիշատակվում Ավետարանում) պարել է: Հերովդեսն այնքան է հավանել նրա պարը, որ բազմաթիվ հյուրերի ներկայությամբ խոստացել է Սալոմեին տալ այն, ինչ կցանկանա նա: Մոր թելադրանքով Սալոմեն խնդրել է Հովհաննես Սկրտչի գլուխը: Խնդրանքը կատարվել է, և Հովհաննես Սկրտչի գլուխը սկուտեղով մասուցվել է Սալոմեին, որն էլ այն տվել է նորը (Մտք. ԺԴ. 6-12, Մրկ. Զ. 21-29):

⁵⁷ Զարդազրության մասին մանրամասն տես՝ Հայկական մանրանկարչություն. զարդատառեր, Երևան, 1992:

բնորոշ է կիլիկյան, իսկ մյուսը՝ Բարձր Հայքի մանրանկարչությանը: Բարձր Հայքի մանրանկարիչները գերադասում են տառերը ձևավորել երկրաշափական ու բուսական տարրերով, օրինակ՝ եռանկյունների շարքերով, ողակներով և դրանց արանքը զետեղված հյուսվածքներով ու փոքրիկ արմավենիկներով: ԺԲ. դարի վերջից կիլիկյան գրքարվեստում գրերը սկսում են զարդարել թռչուններով, իսկ ԺԳ. դարից՝ մարդկային կերպարանքներով:

Մանրանկարչության ընդհանուր բնութագիր. «Զորավոր» Ավետարանի ծաղկողը նախապատվությունը տալիս է և՛ Բարձր Հայքի, և՛ կիլիկյան մանրանկարչության ավանդույթներին: Ավետարանի զարդագրերի ստեղները, կամ, այլ կերպ ասած՝ «կայմերը», զլիսավորապես զարդարվում են եռանկյունների, քառանկյունների շարքերով, որոնց արանքում տեղադրվում են եռատերևներ, քառատերևներ, բողոքներ (էջ 53թ, 56ա և այլն): Բարդ հանգույցներից բառկացած որոշ զարդագրեր աչքի են ընկնում արտակարգ գեղակազմ ձևերով:

Անվիճելի է, որ խորաններն ու զլիսավարդերը, ավետարանիչների խորհրդանիշները պատկերող սկզբնատառերի, զարդագրերի, լուսանցազարդերի, լուսանցային մանրանկարների հետ միասին էջի վրա դասավորված են արտակարգ հնտությամբ: Ներդաշնակած կանաչ, կարմիր, կապույտ գույները ոսկե հենքի վրա ստեղծում են ակնահաճ գունային ներկապնակ և հասուկ փայլ հաղորդում ձեռագրին:

«Զորավոր» Ավետարանի մանրանկարչական արվեստը քննող մեր համառոտ տեսությունը վկայում է, որ ձեռագրի նկարազարդումներն արվել են ոչ թե մեկ, այլ, թերևս, երկու տարրեր ծաղկողների կողմից: Առաջնը հեղինակն է խորանների, ավետարանիչների պատկերների, անվանաբերերի, որոշ լուսանցազարդերի, իսկ երկրորդը՝ լուսանցազարդերի մեծ մասի, լուսանցային մանրանկարների և զարդագրերի, որոնք տարրերում են իրենց կատարողական վարպետությամբ, պատկերման ու գունավորման ոճով:

Ինչպես վերը նշեցինք, Ա. Մաքլուսյանը, նկատի առնելով «Զորավոր» Ավետարանի «Սմբատ Գունդատարլի» Ավետարանի հետ ունեցած գրչական ու մանրանկարչական բազում լրնդիանրությունները, եկել էր այն եզրահանգման, որ ձեռագիրը կրում է կիլիկյան մանրանկարչական դպրոցի դրոշմը⁵⁸: Կարծում ենք՝ այդ նմանությունները առաջին հերթին երևան են զալիս խորանների՝ մի դեպքում խարիսխների, մյուս դեպքում՝ խոյակների կենդանակերպ լուծումներով, անվանաթերթերի ճակատազարդերի ներսում կենդանիների նույնատիպ պատկերներով, ավետարանի հագուստի ծալքերի գրեթե նույնակերպ արտահայտմամբ, ճարտարապետական հենքով, ինչպես և զարդապատկերների կատարման համանման եղանակով, որոնք բույլ են տալիս հավանական համարել, որ մանրանկարները կարող են պատկանել միևնույն մանրանկարչական դպրոցին:

Արփինե Միմոնյան

Մատենադարանի ձեռագրագիտության
և Մայր ցուցակի բաժնի գիտաշխատող

⁵⁸ Ա. Մաքլուսյան, Երևանի գրչության կենտրոնները, էջ 114-115:

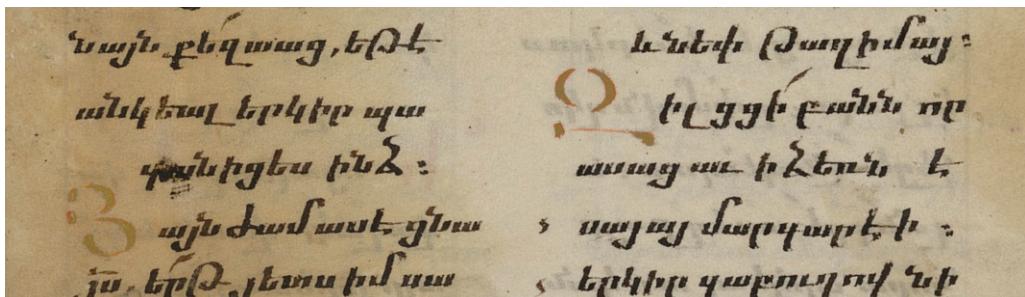
Զ. Ձեռագրի Ակարագրությունը: Նպատակահարմաք ենք գտնում կից ներկայացնել նաև ձեռագրի գիտական ընդարձակ նկարագրությունը: Հիշատակարան-ները, բնագրային տեսքից բացի, բերել ենք նաև աշխարհաբար տարրերակներով:

4060
ԱՎԵՏԱՐԱՎԸ

ԺԳ. Դար

ՍՏԱՑՈՂ՝ Յակոր Երեւանցի: ԿԱԶՄՈՂ՝ Զաքարյա Էրեց:

ԹԵՌԹ՝ 245. չգրված՝ 1ա, 2բ-3ա, 4բ-5ա, 6բ-7ա, 8բ-9ա, 10բ-1ա, 245աբ: ՊՐԱԿ՝ 10+[Ա-Ի]x12+6 (Ա, Է, ԺՎ 11, Զ՝ 7, Թ՝ 13, Ժ՝ 8) (խառն պրակակալմամբ): ՆՅՈՒԹ՝ մազաղաք, թ. 243-4՝ բուլը: ՄԵԾՈՒԹՅՈՒՆ՝ 23, 7x16, 2: ԳՐՈՒԹՅՈՒՆ՝ երկայուն (17x12), ԳԻՐ՝ բոլորգիր (նմուշ՝ 17ա): Տող՝ 23: ԿԱԶՄ՝ մուգ շազանակագույն դրոշմազարդ կաշի, դրանկով, Ա. փեղկը՝ պատված 59 մեծ եւ 32 փոքր կոստերով ու 6 փլաքներով (կոստերից 14-ն ընկած), մեջտեղում մետաղյա խաչ՝ մակագրությամբ. «Յիշատակ է Սուրբ խաչը Առաքելին եւ կողակցին՝ Ուղուսովքանին եւ դստերացն՝ Սէվարխանին, Օղլանիաշին, Մարիամին», միջուկը՝ տախտակ, աստաղը՝ կարմիր մետաք:

Էջ 17ա

ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ՝ Մատթեոս. մակագրությամբ «Սուրբ Մատթեոս աւետարանիչ»՝ 11թ (մնացած երեք ավետարանիչների մանրանկարները՝ կտրած-հանած): Լուսանցային մանրանկար՝ Հովհաննես Ակրտիչ՝ 15թ, 39թ, Գարրիել հրեշտակապետ՝ 48ա, Ավետում՝ 122թ-123ա (հանդիպակաց էջերում՝ Գարրիել հրեշտակապետ և Տիրամայոյ), Զարեոս՝ 175թ, Հիսուս Քրիստոս՝ 199թ, Պողոս և Պետրոս առաքյալներ՝ 240թ-241ա: Խորան՝ 1ա-2ա (2ա՝ զիսազարդում՝ Կարպիանոսի դիմանկարը), 3թ-4ա, 5թ-6ա, 7թ-8ա, 9թ-10ա (4ա, 6ա, 10ա՝ զիսազարդը՝ մկրատված): Կիսախորան՝ 12ա (կենտրոնում՝ Հիսուս Քրիստոսը), 77ա, 121ա, 192ա: Լուսանցագարդ՝ բուսական, թռչնային, ծառ, տաճար՝ 109ա, 126թ, 179թ, 216թ, խաչ՝ 73ա, 147ա: Զարդագիր՝ հրեշտակագիր՝ 12ա, թռչնագիր, հանգուցագիր, մարդադեմ «Զ»՝ 48ա, 193ա: Գույներ՝ ոսկի, կարմիր, կապույտ, կանաչ, դեղին, մանուշակագույն, մոխրագույն, շազանակագույն, ծիրանի, սալիտակ, սև:

ՎԻՃԱԿ՝ բավարար, խոնավության հետքերով, գործածությունից մի շաբք թերթեր գունափոխված, կազմի կաշվի եզրերը մաշված, երեք կապիչները, ինչպես

նաև խաչի կենտրոնի ու վերին թևի ակերն ընկած, մեջքին առկա են նախորդ պիտակից մնացած հետքեր, աստաղը՝ ցեցակեր, թ. 1, 4, 6, 10՝ վերևից կիսով չափ մկրատված՝ մանրանկարները վճառված, տերունական շորս մանրանկարներից երեքը հիմքից կտրած-հանած, հետագա նորոգման ժամանակ օգտագործված են նաև այլ ձեռագիր պատառիկներ, թ. 24՝ մազաղարի ճեղքը կարված քուղով, իսկ թ. 55, 140, 169, 223, 230՝ մնացել են միայն կարի անցրերը, թ. 38, 85, 159, 237՝ լուսանցին առկա են էջանշան թելեր:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. 1թ-2ա Թուղթ Եւսեբեայ
 2. 3թ-4ա, 5թ-6ա, 7թ-8ա, 9թ-10ա Համարաբբառ (նաև՝ լուսանցային)
 3. 12ա-76թ Աւետարան ըստ Մատթէոսի
 4. 77ա-120թ Աւետարան ըստ Մարկոսի (120ար՝ «Յարուցեալ Յիսուս»)
 5. 121ա-91թ Աւետարան ըստ Ղուկասու
 6. 192ա-241թ Աւետարան Յովհաննու
- 242ար ՀԱՎԵԼԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (Ժ. դար, շղագրանման նոտրգիր) Այս է խրատը պաշտմանց Աւետարանից - Մատթէոս ՃԽ. ...

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

1. 243-4թ (Ժ. դար, բոլորգիր, ստացողի) Յուսով անմահին Աստուծոյ Հայր եւ ի փառու ծնիցելոյն // անեղապէս Որդինյն միածնի եւ ի գովեստ բխեցելոյն ի նոյն յէութենէ Հոգույն ճշմարտի, համազար համապատու, համազոյ եւ միասնական Սուրբ Երրորդութեանն Հայր եւ Որդու եւ Հոգույն Սրբոյ:

Արդ, ես՝ անա[ր]ժանն եւ անպիտան ի յորունց եւ ի նմանեաց իմոց Յակով կոչեցեալ՝ որդի Վիշապին, գեղարադաքէս Էրեանոյ, ի յաւանդութենէ, ծնողաց իմոց վերայասցեալ ընկալմամբ զքրիստոսական դաւանութիւնն, հաւատակցութեամբ դաւանութեանն Երրորդական աստուծութեանն, եւ զմտաւ ածեալ իմ յիշեցի զառաքելական հրամանս, որ ասէ. Երանի, որ [ո]ւ[ն]իցի զաւակ ի Սի[ո]ն եւ ընդանի յէրուսաղէմ: Եւ սակա այս պատճառի աւր ըստ աւրէ ըղձայի մնալ, հասանիլ բաղձանաց սրտիս: Որոյ ողորմածն եւ բարեգութն Աստուծ, // [ար]արիչն է խնդրու[ածոցն], լսալոն է աղաւրից, ընդունելի արար զաղաշանս մեր եւ բերեալ հանդիպեցոյց պատահմամբ ի դրունս մեր զաստուածախսաւ ըզքրիստոսայպրաք սուրբ Աւետարանս, ի ձեռն վաճառողաց անգին մարգարտիս, որոյ ականատես եղեալ իմ աչօք՝ յարեա, կանգնեցա, կացի եւ կառուցա, ցնծացա եւ զուարճացա, թերկրեցա եւ բոլորեցա, եւ յոյժ զոհացա զամենառատ պարգևողէն, ո[ր] արժանի արար կատարել զիսնդրուածս իմ եւ հաճոյացոյց զքաղձանս իմ: Վասն որոյ եւ // կամար Արարչին |243թ| [ս]տացայ զիոգէփրկանք սուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց՝ յիշատակ ինձ եւ ծնողաց ի[մ]ոց եւ ամենայն արեան մերձաւորաց, առ ի Քրիստոս ննջեցեալ հաւրն իմոյ՝ Ուշապին եւ մայր իմոյ՝ Զահանին եւ կենակցին իմոյ՝ Սամախաքունին, եւ ի Քրիստոս փոխեցեալ եղբարց իմոց՝ Գրիգորին եւ Անտիպէլին, եւ որդույ իմոյ՝ Կըտրշի: Եւ վասն արեւշատութեան մնացեալ որդոց իմոց՝ Աղուաշին եւ Զահանշին, եւ որդոյ իրոյ՝ Դովլարխաւցին եւ

զաւակաց նորին՝ **[Ս]մբատին** եւ **Զաքարին**: Նաեւ ծերացեալ զռքանչին իմո **Էսուզանին**, որ աւգնական եղեւ ի զին սուրբ Աւետարանիս: Եւ արդ, ես՝ **Յակոպոս**, զաստուածախաւաս սուրբ Աւետարանս եւ մէկ ձեռն սպեստ եւ սկիհ արծարի, որ ստացա ի հալալ արդեանց իմոց, ընձայեցի **Երեւան** հրաշալի եւ յորդոր ժամատեղեացս, որ յամենայն ամի Յայտնութեանն եւ Զատկին եւ Հոգու գալրստեանն պատարագաւ եւ Քրիստոս Որդի ասելով յիշատակեն զմեզ եւ զվերասացեալ ծնողըն մեր եւ զայլ արեան մերձաւորս, որք կան շարագրեալ յիշատակարանիս:

Եւ արդ, աղաչն զգեզ, ո՞վ սուրբ պատարագոր եւ ընթերցորդ քրիստոսապրակ սուրբ Աւետարանիս, յիշեսջիք լիարերան բոլորով սրտի ի մաքրափայլ յաղաւրս ձեր զիս՝ զմեղաւոր եւ զանարժան ողի **Յակոպոս** եւ զիայրն իմ՝ **զՎշշապն** եւ զմայրն իմ՝ **զՋրիան** եւ զլողակիցն իմ՝ **զՍամախարուն**, եւ զոքանչն |244ա| **[Է]յուլիան** եւ //՝ ազատ եղբարբն իմ՝ **զԳրիգորն** եւ **զԱնտիպելին** եւ զորդիքն [ի]մ՝ **զՂորշահն**, փոխեցեալն առ Քրիստոս եւ զնորաբորոք դեռաբոյս որդիքս իմ՝ **զԱղուաշէն**, եւ **զԴովլարիսաւոշէն**, եւ **Սմբատն**, եւ **Զաքարին**, **զԶահանշէն** եւ զայլ ամենայն ազգայինն իմ. զառաջինս, զմիջինս եւ զվերջինս: Որով յիշողըտ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ՝ աւրինելոյ յախտեանս. ամէն:

Յաստուածարար սքանչելեաց Տեառն բազում ինչ է, զոր տեսանեմք աշաւք եւ իմանալ անկարանամք մտաւք, եւ բազում ինչ է, զոր իմանամք մտաւք եւ շափն պատմել անգիտանամք բանի: Զի ահա, տեսանեմք զարեգակն, զի գեղեցիկ է եւ հրաշալի, եւ զորպիսութիւն գեղոյն իմանալ կարանամք] մտաւք: Եւ դարձեալ՝ զծով իմանամք, թէ մեծ է եւ անբար, բայց զշափ երկայնութեան եւ զլայնութեան եւ զխորութեան, պատմել անգիտանամք բանի: Այսպէս եւ զութ ողորմութեանցն եւ խնամքն Աստուծոյ անքի, անպատում եւ անշափ են առ ամենայն ազգս մարդկան եւ զամենեսեան ըստ իրաքանչիր յաւմարութեան յորդորեալ յառաջացուցանէ ի բարիս եւ զպարզեւս ողորմութեան իրոյ բաժանէ առատապէս յամենեսեան եւ կամի, զի ամեներեան ի գիտութիւն, ճշնարտութիւն եկեսցեն: Ըստ որում եղբայր **Յակոպ** ի **Երեւան** գեղաքաղաքէ, ի մամնկական տիղոց հետև փութացեալ միշտ ի բարիս եւ յարդիւն /// |244թ| /// Վերբստին ստացա[ի ի] /// [հալալ] ընչից իրոց զաստուած[ախաւաս] սուրբ Աւետարանս եւ [ս]կիհ արծարի եւ ձեռն մի ս[գես]տ: Ի դառն եւ ի նուրբ ժամանակիս], ի բռնակալութեան բազում աշխարհաց եւ Տանս Արեւելեան Հայոց եւ Պարսկաց, աստուածասաստ **Թէմուր Լանկին** եւ որդոյ նորին **Միրզայ Միրանշին**, որ յարեւելից կուտէ՝ ի **Սմբրդան** քաղաքէ, բազում եւ անքի հեծելօր, վասն մեղաց մեր պատուհաս սպառնացաւ յԱստուծոյ եւ ազգի մողութեամք խաւար զործեաց բազում աշխարհաց եւ Տանս Հայոց, զոր ոչ կարեմք զամենայն արկանել ըն[դ] զրով:

Այլ քաջահաւատ այրս այս այս Յայս նեղ ի նուրբ ժամանակի ստացաւ զիոգէփրկանք ընձայրս եւ ընձանաց ի դուռն սրբոյ **Երկուերեսնին**՝ յիշատակ իր եւ ամենայն ազգայնոց իր: Եւ մեր տեսեալ զքաջ հաւատս սորա եւ զբարեզործութիւնս ընդ ամենեսեան առ քահանայս եւ յեկեղեցին [ին] եւ աղք[ա]տս եւ ի կարօտեալս եւ առ ամենայն ոք: [Վասն որոյ] եւ /// (մի քանի տառ մնացած փակցուած թղթի տակ) ստ[ի]պեալ յ[ամ]///ցին զմեզ զրել զին/// եւ զիւսն: Որպէս յիր /// ստացուածիս, զի [ամ]ենեցուն տեսեալ զայ[ս] յորդորեցին ի բարի: Եւ արդ, աւրինութիւն ամենակալին Աստուծոյ, եկեսցէ, հանկիցէ ի վերայ նոր[ա] եւ ի

ծննդնոց նորա, եւ զցալն ողորմութեան [ցօ]ղեսցէ յոսկերս ննջ[ե]ցելոց նորա, եւ գրեսց[է] զանուանս նոցա ի դ[պ]րութիւն կենաց եւ արհնեսցէ այն արհնութեամբն, որ ոչ անցանէ աստ եւ ի հանդերձեալն. ամէն:

244ր (ԺԵ. դար, բոլորգիր) Չուլը **Սամոփել՝** համբակ վերջին
Յաջորդ Բքջնոյ ու Այրարադին,
 Որ ծրբեցի ծայրօք մատին,
 Զյիշատակաց զիծս վերջին,
 Սլշան յիշեսցիք առ ի բարին,
 Զմեզ եւ զնախնիքն մեր բնաւին,
 Եւ զձեզ յիշէ Տէր ի բարին
 Աստ եւ ի յօրն ապագա[յ]ին. ամէն:

2. 243ա (ԺԵ. դար, բոլորգիր, կազմողի) [Փ]առք Հօրն երկնաւորին, Որդոյն միածնի, Հոգոյն կենարարի. ամէն:

Արդ, եւ ես՝ յետնեալ եւ զառածեալ **Ներսէս** անուն, որ եմ **Սոզաց**, ի բնիկ գեղջէն **Սուրայ**, ի տիս տղա[յ]ութեան իմոյ ելեալ յերկրէ իմէ, հասի ի մայրայքաղաքն **Երեւան** եւ բնակեցա ի Սուրբ Եկեղեցին, որ է մականուն **Երկուերեսին** եւ եղէ սպասաւոր եւ յաւելածու ի տանս Աստուծոյ: Ժամանակ ինչ ժամահար եղէ եւ տեսի զօրութիւն սուրբ Աւետարանիս, որ բազմաց ականատես իսկ են եղեալ բժշկութիւն սորա, որ կոչի **Վիշապյկենց** Աւետարան: Վաղոց ժամանակաց էր սա քայլքայեալ եւ խաղխստե[ալ] էր: Ես՝ ես՝ նուաստ **Ներսէս**, եսու հալալ վաստ[ակ]ոց իմոյ վերըստին նորոգել եւ կազմել յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնուղաց իմոց, եւ որ ընթեռնու, յիշէ ի սուրբ յաղօրս իր եւ ինքն յիշեալ լին[ի] ի Քրիստոս Աստուծոյ մերմէ:

Սուտանուն **Զաքարայ** էրէց կազմօղ, ծառա[յ] ձեր:

Հմմտ. ԺԵ. դ. հիշ., հ. Ա., էջ 49-51:

ՆՇՈՒԻՄՆԵՐ՝ 1ա՝ «9, 1/4060, առաք. զ.» (սև բանաքով), «ԺԵ. դ.» (սև մատիտով):

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՄՆԵՐԻ ԱՇԽԱՐՀԱԲԱՐ ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ

1. 243-4ր (ԺԵ. դար, բոլորգիր, ստացողի) Անմահ Հայր Աստծո հույսով և ի փառու Ծննդին // միածնին Որդու և ճշմարիտ Հոգու նույն աստվածությունից բխած զովեստի, համազոր, համապատիվ, միևնույն ու միասնական Սուրբ Երրորդությանը՝ Հորը, Որդուն և Սուրբ Հոգուն:

Այժմ ես՝ շատերից և իմ ննաներից անպիտան և անարժան **Վիշապի** որդի **Հակորս**, **Երևան** գյուղաքաղաքից, քրիստոնեությունն իմ ծնողներից ավանդաբար նախապես ընդունած, հավատով դեպի Սուրբ Երրորդության դավանությունը, մտքով իիշեցի առաքելական հրամանը, որն ասում է. «Երանի [նրան], որ կունենա զավակ Սիոնում եւ ընտանիք յԵրուաղենում»: Եվ այս պատճառով օր օրի ցանկանում էի մնալ, հասնել սրտիս բաղձանքին: Ողորմած և բարեգոր Աստված, // խնդրողների արարիչն է, լսողը՝ աղորքների, ընդունելի համարեց մեր աղաչանքը և աստվածախս քրիստոսատետր Սուրբ Ավետարանս՝ իրու անգին մարգարիտ,

պատահարար հանդիպեցրեց վաճառողների ձեռքում՝ դրան մոտ, որի ականատեսն եմ եղել իմ աչքով. կապվեցի, կանգնած մնացի, ցնծացի ու զվարճացա, ուրախացա ու ամբողջացա և խիստ գրացա ամենառատ պարզեռից, որ արժանի համարեց կատարել իմ խնդրանքը և հաճ դարձրեց իմ բաղձանքը: Որի համար և /// Արարշի կամքով |243թ| իմ հալալ վաստակով ստացա հոգու փրկություն Սուրբ Ավետարանս՝ իմ, ծնողներիս, բոլոր մերձավորներիս հիշատակին, ի Քրիստոս ննջեցյալ իմ հորը՝ **Ուշապին**, իմ մորը՝ **Զահանին**, և իմ կենակցին՝ **Սամախառունին**, և ի Քրիստոս ննջեցյալ իմ եղբայրներին՝ **Գրիգորին** և **Անտիպելին**, և իմ որդիի **Ղորշահին**: Եվ արևատուրյան համար իմ մնացյալ որդիներ՝ **Աղուաշահին** և **Զահանշահին**, և իր որդիի **Դովլարխոջին** և նրա զավակներին՝ **Մմրատին** և **Զաքարին**: Նաև իմ ծեր զոքան՝ **Էսուզանին**, որ օգնական եղավ Սուրբ Ավետարանը գնելիս: Եվ այժմ ես՝ **Հակոբոս**, աստվածախոս Սուրբ Ավետարանս, և մեկ ձեռք զգեստ և արծարյա սկիհ, որ ստացա իմ հալալ վաստակով, ընծայեցի **Երևանի** հրաշալի և հոժար ժամատեղիին, որ յուրաքանչյուր տարվա Հայտնությանը, Զատկին և Հոգեգալստյանը պատարագ և Քրիստոս Որդի ասելով հիշատակեն մեզ և մեր վերոհիշյալ ծնողներին և բոլոր մերձավոր արյունակիցներին, որոնք նշված են հիշատակարանում:

Եվ այժմ աղաջում եմ Ձեզ, ո՞վ սուրբ պատարագիչներ և ընթերցողներ քրիստոսատետր Սուրբ Ավետարանիս, Ձեր մաքրավայլ աղոթքներում ամրող սրտով լիաբերան հիշեցեք ինձ՝ մեղավոր և անարժան ոգի **Հակոբին**, և իմ հայր **Վիշապին**, և իմ մայր **Զահանին**, և իմ կողակից **Սամախառունին**, և զոքանչ՝ |244թ| **Էսուզանին**, և /// ազատ իմ եղբայրներին՝ **Գրիգորին** և **Անտիպելին**, և իմ որդիներ՝ **Ղորշահին**՝ առ Քրիստոս ննջեցյալ և իմ նորաբողոք դեռաբույս որդիներ՝ **Աղուա-**
շահին և **Դովլարխոջին**, և **Մմրատին**, և **Զաքարեին**, **Զահանշահին** և իմ բոլոր ազգակիցներին՝ առաջինիս, միջինիս, վերջինիս: Որով և հիշողներդ հիշված լինեք մեր Քրիստոս Աստծոց, հավիտյանս օրինված. ամեն:

Տիրոց աստվածային սքանչելիքները բազում են, որ տեսնում ենք աչքով և չենք կարողանում իմանալ մտքով և նաև բազում է այն, որ իմանում ենք մտքով, բայց անգիտանում ենք պատմել խոսքով: Ահա, տեսնում ենք արեգակը, որը գեղեցիկ է և հրաշալի, և գեղեցկության որպիսությունը կարողանում ենք իմանալ մտքով: Եվ դարձյալ՝ ծովը, որ գիտենք մեծ է ու անբավ, սակայն երկարության, լայնության և խորության չափը խոսքով պատմել չենք կարողանում: Այսպես և անքիվ է Աստծո ողորմության գուրն ու խնամքը, անպատում ու անշափ են մարդկության բոլոր ազգերի հանդեպ, և բոլորին հորդորում է հոժարությամբ հասնել բարուն և իր ողորմության պարզեր առատապես բաժանում է ամենին ու կամենում, քանի որ բոլորն էլ գալիս են գիտությունից ու ճշմարտությունից: Ըստ այդմ **Հակոբ** եղբայրը՝ **Երևան** գյուղաքաղաքից, մանուկ հասակից ջանացել է միշտ ի բարին և վաստակով /// |244թ| /// իրենց հալալ ունեցվածքից վերստին ստացավ Սուրբ Ավետարանս, և արծարյա մի սկիհ և մեկ ձեռք զգեստ: Դառն ու նուրբ ժամանակներում, Հայոց Արևելից Տաճ ու Պարսից և ողջ աշխարհով մեկ տարածված աստվածասատ **Լեռն-Թեմուրի** բռնակալության օրոր և նրա որդիի **Միրզա Միրանաշահի**, որն արևելյան կողմից էր՝ **Սամարդանդ** քաղաքից, բազում և անքիվ հեծելազորով մեր մեղերի համար Աստված պատուհասով սպառնաց և ազգի մոգությամբ խավար գործեց ամրող աշխարհում ու Հայոց Տաճը, որ չենք կարող այդ ամենը ներկա-

յացնել գրով:

Քաջահավատ այս **Հակոբ** այրը, այս նեղ ու նուրբ ժամանակներում ստացավ հոգու փրկության ընծաներն ու նվիրեց **Սուրբ Երկուերեսմիս**՝ իր և իր բոլոր ազգակիցների հիշատակին: Եվ մենք տեսանք սրա քաջ հավատն ու բերեգործությունը՝ հանդեպ բոլորի, քահանաների, եկեղեցու, աղքատի, կարոտյալի եւ ամեն մեկի: Որի համար և /// ստիպված մեզ գրել /// և իրեն: Որպես /// ստացվածիս, քանի որ ամենքը այս տեսան ու խրատեցին ի բարին: Եվ այժմ, ամենակալ Աստծո ողորմությունը բռող լինի նրա ու իր ծնողների վրա, ողորմության ցողը ցողեցնի նրա ննջեցյալների ուսկորները. և գրվեց նրանց անունից կենաց գրություն և օրինվեց այն օրինությամբ, որ չի անցնի այստեղ և հանդերձյալում. ամեն:

244ր (ԺԵ. դար, բոլորգիր) Տեր **Մանուել**, աշակերտ վերջին
Առաջնորդ **Բջնիի** ու **Այրարատի**,
Որ գծեցի մատի ծայրով
Հիշատակների վերջին գիծը
Սիշտ հիշեցեք առ ի բարին
Մեզ և մեր բոլոր նախնիներին
Եվ Տերը Ձեզ հիշի ի բարին
Այստեղ և ապագայում. ամեն:

2. 243ա (ԺԵ. դար, բոլորգիր, կազմողի) Փառք երկնավոր Հորը, միածին Որդուն,
կենարար Հոգուն. ամեն:

Այժմ և ես՝ հետին և մոլորյալ **Ներսես** անուն, որ բնիկ **Սոլոսի Սուրայ** գյուղից եմ, երիտասարդ հասակում դուրս եկա իմ երկրից ու հասա մայրաքաղաք **Երևան** ու բնակվեցի սուրբ եկեղեցում, որ մականվամբ կոչվում էր **Երկուերեսի**, և եղա Աստծո տաճ սպասավոր: Որոշ ժամանակ իրը կոչնակ եղա և տեսա սուրբ Ավետարանի գորությունը, որ բազում ականատեսներ են եղել սրա բժշկությանը, որ կոչվում է «**Վիշապկենց**» Ավետարան: Հնությունից աս քայրայվել ու խախտվել էր: Եվ ես՝ նվաստ **Ներսես**, իմ հալալ միջոցներով տվեցի այն վերատին նորոգել ու կազմել՝ ինձ ու իմ ծնողների հոգու հիշատակին, և ով կարդա՝, հիշի՝ սուրբ աղոքը իր, և ինքը հիշված լինի մեր Քրիստոս Աստծոց:

Կազմող սուտանուն **Զաքարիա** երեց, ձեր ծառա:

ЕВАНГЕЛИЕ «ЗОРАВОР»

Резюме

Евангелие № 4060 из собрания Матенадарана им. М. Маштоца, известное также под названием «Зоравор», было написано и иллюстрировано, по видимому, в XIII-XIV вв. в Киликии. Примерно в конце XIV в. рукопись была перевезена в Ереван, где её приобрел сын Ереванци Вишапа, Акоп, и передал в дар церкви Еркуересни. Об этом свидетельствуют памятные записи получателя и переплетчика (реставратора), помещенные в конце рукописи. После того, как церковь Еркуересни в Ереване пришла в упадок или была разрушена (точное ее местоположение не известно), предположительно, в начале XVIII века рукопись попадает в монашеское поселение Св. апостола Анании, в церковь Пресвятой Богородицы, выстроенную в 1693 г. на средства купца Ходжи Паноса, и нарекается по имени этой церкви, поскольку именно здесь она хранится много лет. В 1911 г. Евангелие было перевезено в Эчмиадзин, а в 1939 г. находит свое постоянное пристанище в Матенадаране им. М. Маштоца.

Рукопись представляет большую ценность не только по причине надписей, свидетельствующих о ее целительной силе (в памятной записи это отмечает также заказчик реставрации рукописи Нерсес Мокаци), но и благодаря своему примечательному орнаментальному убранству. Несмотря на то, что некоторые из миниатюр вырезаны, тем не менее имеющиеся изображения позволяют видеть в них орнаментальные решения, характерные для киликийской школы миниатюры (зооморфные основания хоранов, одинаковые изображения животных в верхней части титульных листов, повторяющиеся складки на одеянии евангелиста, архитектурный фон и др.), своеобразные цветовые сочетания, использование золота и пр.

Примечателен также переплет рукописи. Он выполнен из темно-коричневой кожи с тиснением, верхняя его створка украшена около сотней заклепок (несколько из них утеряны), а в ее центр помещен металлический крест с памятной надписью.

В настоящем альбоме-исследовании еще одна из замечательных рукописей Матенадарана подвергается научному рассмотрению и передается на суд взыскательного читателя.

«ZORAVOR» (Powerful) GOSPEL

Summary

№ 4060 manuscript «Gospel» of Mashtots institute of Ancient Manuscripts Matenadaran, which is also famous with the name «Zoravor» (Powerful), was probably written and illustrated from 13th to 14th centuries in Kilikia. Approximately at the end of the 14th century the manuscript was removed to Yerevan where it was bought by Hakob, Yerevantsi Vishap's son, and was given as a gift to the church named Erkuseresni. To this, testify the creator's and the receiver's memoirs listed at the end of the manuscript. After the destruction of Erkueresni church of Yerevan (the exact location of which is not known till now), probably at the beginning of the 18th century, the manuscript was kept in St. Astvatsatsin church built in the desert of St. Anania Apostle, in 1693 with the help of Khoja Panos and named after him because of his staying in the place for many years. In 1911 the Gospel reached Etchmiadzin, later in 1939 it was permanently moved to Mashtots institute of Ancient Manuscripts Matenadaran.

The manuscript is not only extremely valuable for its testaments about the power of medicine (in the memoir Nerses Mokatsi who renovated the manuscript, testifies to this fact), but also for the remarkable illustrations of its miniature ornaments. Despite of the fact that some of the miniature illustrations are damaged, the remaining pictures are especially notable for the special solutions of Kilikian miniature (animal printed anchors of altars, similar animal printed images inside the head ornament of the title page, similar illustration of the wrinkles of the preacher's clothing, architectural base, etc.), for its unique color solutions with the use of gold, etc.

The cover of the manuscript is very remarkable too. It is constructed of dark brown illustrated leather, the outer binding of which is ornamented with over hundreds big and small boughs (ball head nails, several of which are fallen) and is strengthened with the metallic unscripted cross in the middle.

This album-study scientifically investigates one of the remarkable manuscripts of Matenadaran and presents it to the public appreciation.

Կարպիանոսի դիմակարը գլխազարդի կենտրոնում
(ՍՍ ձեռ. Հ մթ 4060, էջ 2ա)

ՄԱՆՐԱԿԱՐԱՆԵՐ

Եվսեբիոսի նամակը Կարպիանոսին (ՍՍ ձեռ. Հ մթ 4060, էջ 1թ-2ս)

Կարպիանոսի դիմանկարը զիսազարդի կենտրոնում
 (ՍՄ ձեռ. Հ մը 4060, էջ 2ս)

Խորան (ՍՍ ձեռ. Հմբ 4060, էջ 3թ)

Խորան (ՍՍ ձեռ. ՀԱ 4060, էջ 4ա)

Խորան (ՍՍ ձեռ. ՀԱ 4060, էջ 5թ)

Ամսանութիւն	Ամսակույն	Աղոթանակի	Ամսատեսք	Աղոթական	Ամսարեհ	Աղոկաչ
Ճ	Ճ	Իդ	Ճ	Ճ	Ճ	Ճ
Ճ՛	ճ՛	իդ	Ճ՛	ճ՛	ճ՛	ճ՛
Ճ՛՛	ճ՛՛	իդ՛	Ճ՛՛	ճ՛՛	ճ՛՛	ճ՛՛
Ճ՛՛՛	ճ՛՛՛	իդ՛՛	Ճ՛՛՛	ճ՛՛՛	ճ՛՛՛	ճ՛՛՛
Ճ՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛	իդ՛՛՛	Ճ՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛
Ճ՛՛՛՛՛՛՛՛՛	ճ՛՛՛՛՛՛	իդ՛՛՛	Ճ՛՛՛	ճ՛՛	ճ՛	ճ
Ճ՛՛՛	ճ՛՛	իդ՛	Ճ՛՛	ճ՛	ճ՛	ճ
Ճ՛	ճ՛	իդ	Ճ՛	ճ՛	ճ՛	ճ
Ճ	ճ	իդ	Ճ	ճ	ճ	ճ

Խորան (ՍՍ ձեռ. ՀԱ 4060, էջ 6ա)

Խորան (ՍՍ ձեռ. ՀԱ 4060, էջ 7թ)

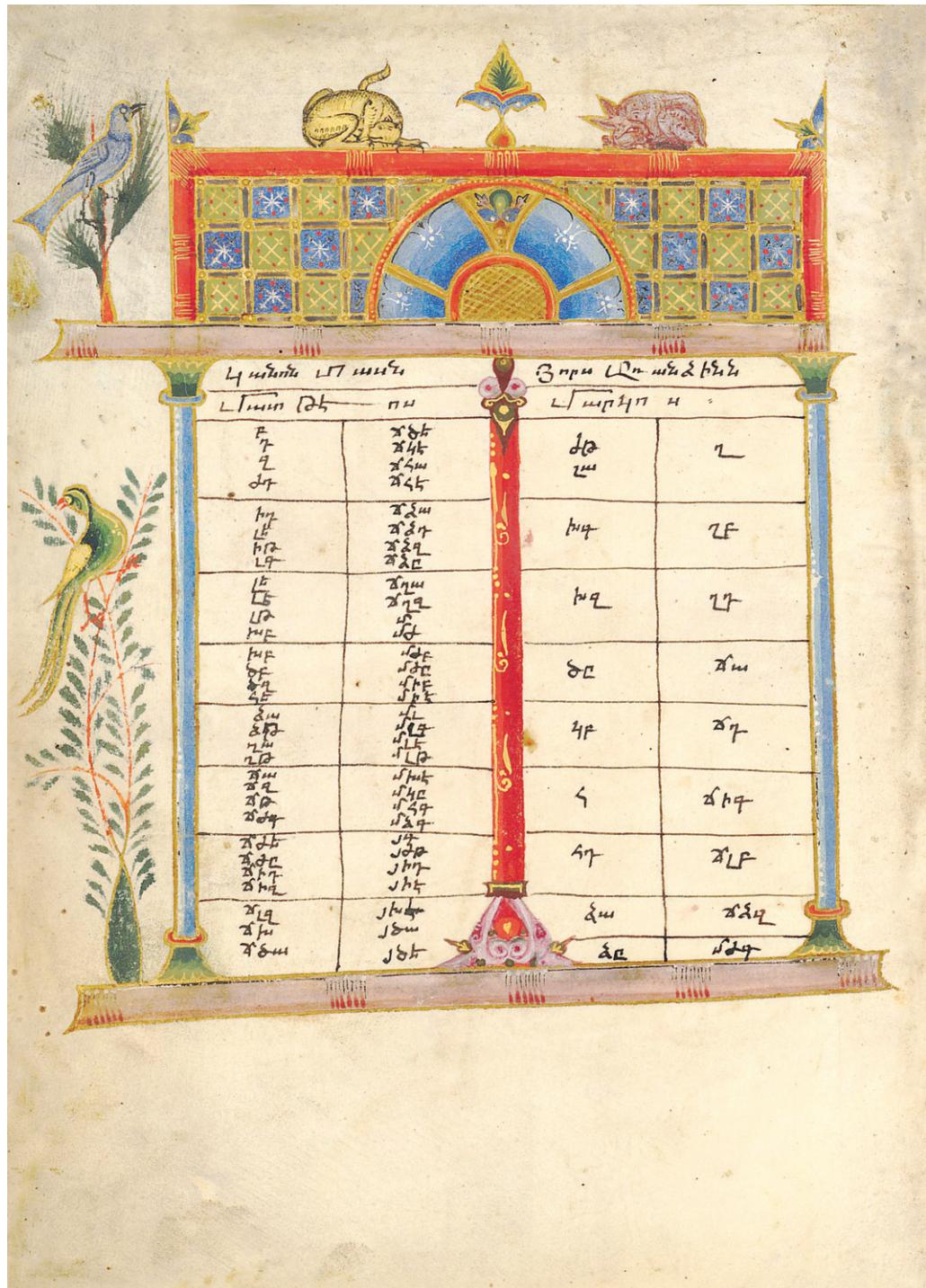
Համարներ Եղորի
Երկուուն

Կամարներ Եղորի
Երկուուն

Համարներ Եղորի
Երկուուն

Դաշտը Եղորի Երկուուն	Պուշտին Մարկոս	Պուշտին Մարկոս	Համարներ
1	Տա	Խո	Արթ
2	Մա	Խո	Տիգ
3	ԼԲ	Խո	Տիգ
4	ԼՇ	Տա	Տիգ
5	ՏԻ	ՏԻ	Տիգ
6	ՎՇ	ՎՇ	Տիգ
7	ՎՇ	ՎՇ	Տիգ

Խոհրան (ՍՍ ձեռ. Հայ 4060, էջ 8ս)

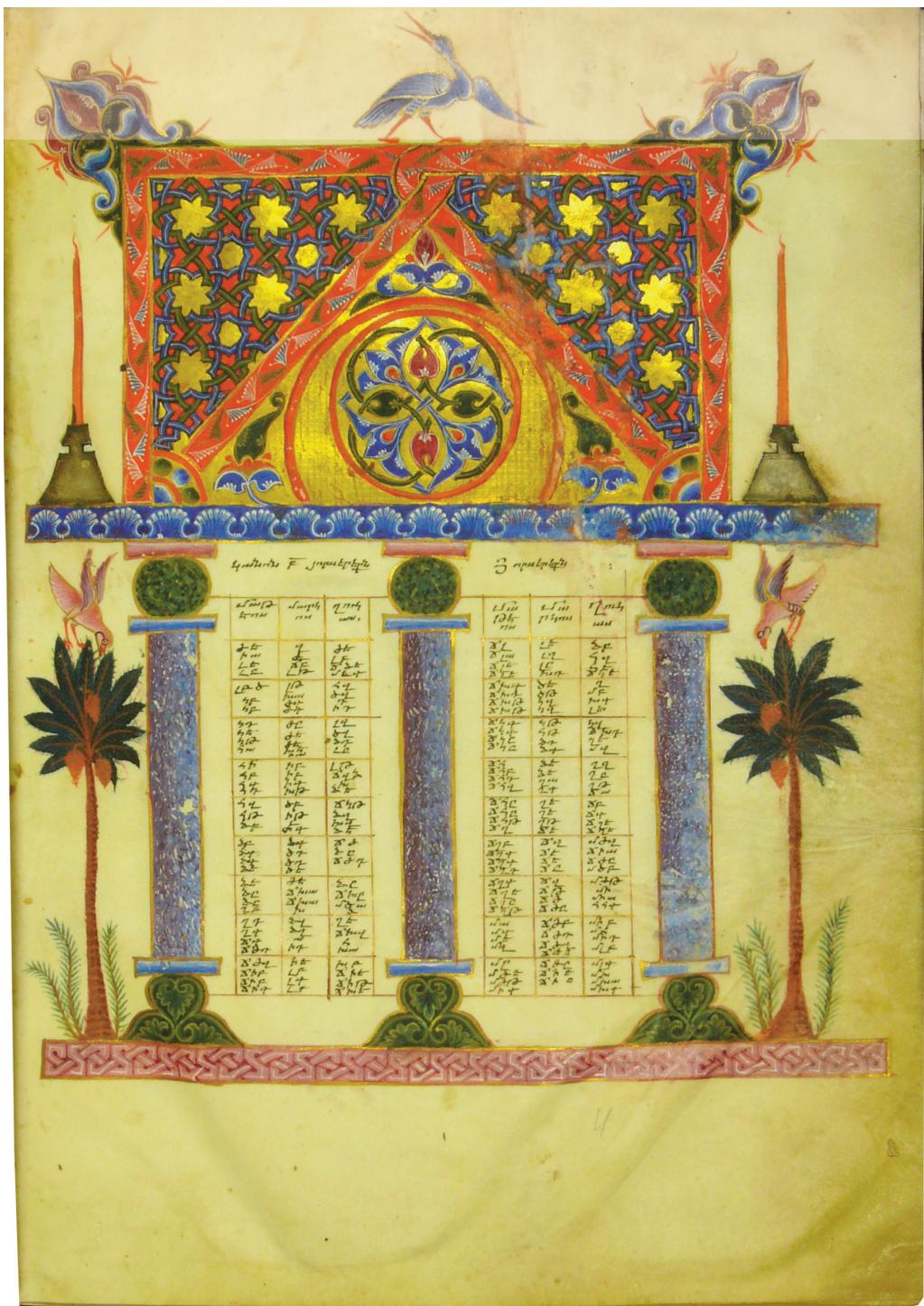
Խորան (ՍՄ ձեռ. ՀԱ 4060, էջ 9թ)

ԵԽՈ ԱՎԱՆՑ ՈՒՂ

Հ ԿԱԿ Հ ԿԱԿ Հ ԿԱԿ Հ ԿԱԿ

ա	անու	անու	անու
դ	անու	անու	անու
ի	անու	անու	անու
հ	անու	անու	անու
բ	անու	անու	անու
ը	անու	անու	անու
օ	անու	անու	անու
կ	անու	անու	անու
զ	անու	անու	անու
շ	անու	անու	անու
թ	անու	անու	անու
ռ	անու	անու	անու

Խորան (ՍՍ ձեռ. Հ մ 4060, էջ 10ս)

Խորան (ՍՍ ձեռ. Հմբ 7644, էջ 4ա)

Խորան (ՍՄ ձեռ. Հմբ 7644, էջ 8ս)

Մատթեոս ավետարանից (ՍՍ ձեռ. Հմ 4060, էջ 11թ)

Մատրեսի Ավետարանի անվանաբերքը (ՍՍ ձեռ. Հմ 4060, էջ 12ա)

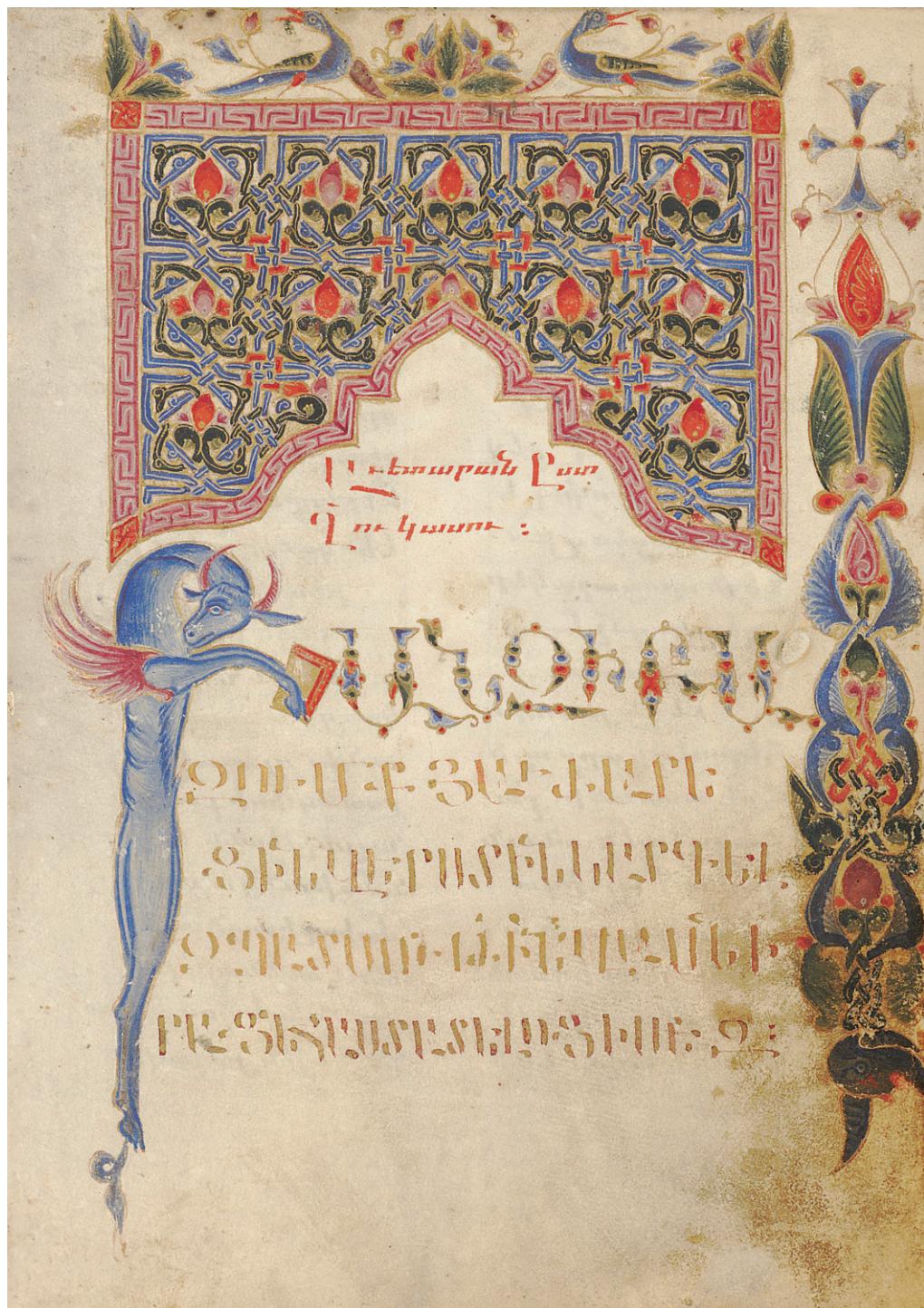
Մատթեոս ավետարանից (ՍՍ ձեռ. Հմբ 7644, էջ 11թ)

Մատրեոսի Ավետարանի անվանաբերքը (ՍՍ ձեռ. Հմr 7644, էջ 12ա)

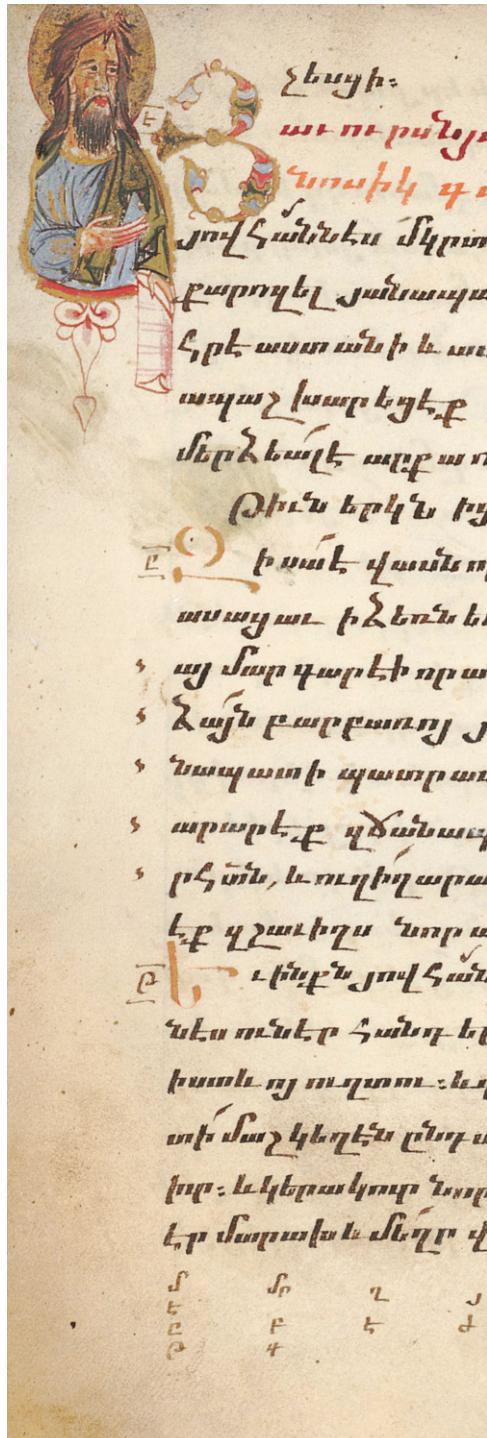
Մարկոսի Ավետարանի անվանաբերքը (ՍՍ ձեռ. Հ մը 4060, էջ 77ա)

Դուկասի Ավետարանի անվանաբերը (ՍՍ ձեռ. Հմ 4060, էջ 121ա)

Հովհաննեսի Ավետարանի անվանաքերթը (ՍՍ ձեռ. Հ մ 4060, էջ 192ա)

Լուսանցային մանրանկարներ. Հովհաննես Սկրտիչ
(ՍՍ ձեռ. Հմբ 4060, էջ 15թ, 39թ)

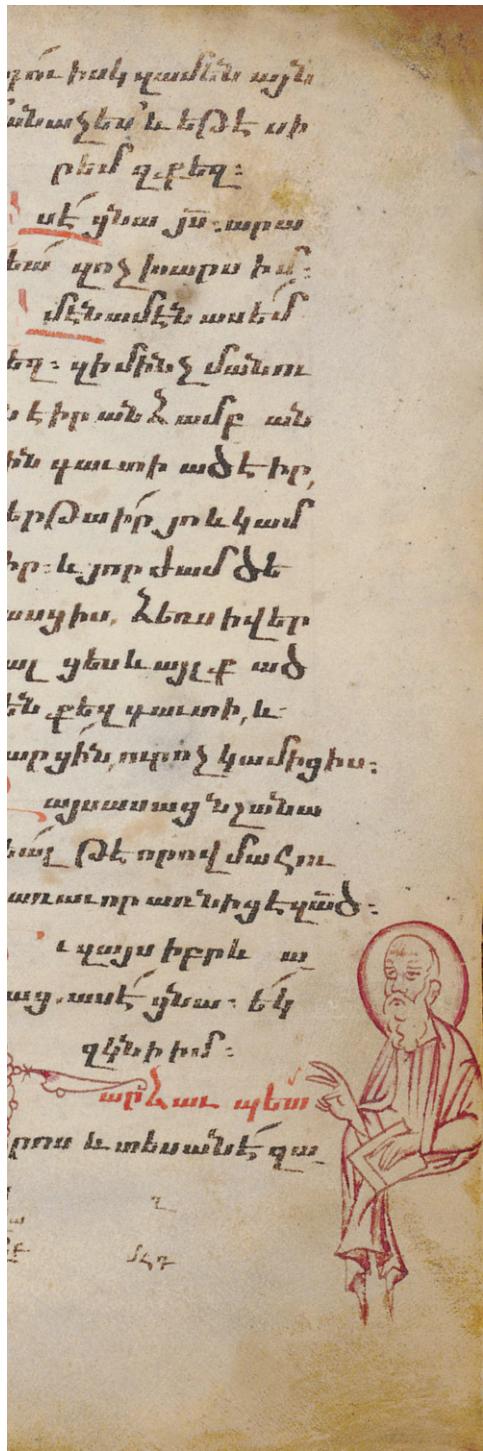
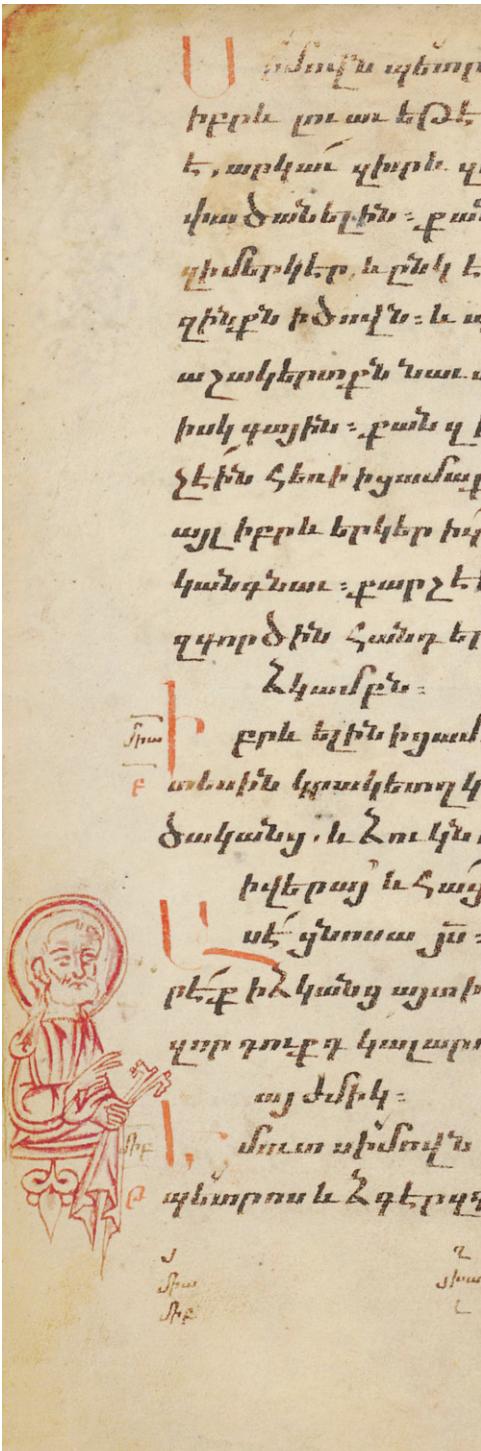

Լուսանցային մանրանկարներ. Ավետում
(ՍՍ ձեռ. Հմբ 4060, էջ 122թ-123ա)

Լուսանցային մանրանկարներ. Զաքենու (ՍՍ ձեռ. Հմբ 4060, էջ 175թ),
Յիսուս Քրիստոս (ՍՍ ձեռ. Հմբ 4060, էջ 199թ)

Լուսանցային մանրանկարներ. Պողոս և Պետրոս առաքյալներ
(ՍՍ ձեռ. Հմբ 4060, էջ 240p-241w)

Եողեալ պնազա
 կն բնակեցաւ
 տնառմնի
 երին, իսա է
 զաքովով նի
 եփ Օտղիմայ:
 ցցի բանն որ
 աւ ինեռն ե
 մարդարեի
 զաքովով նի
 րնեփ Օտղի
 մապարհ ծո
 ցն կոյս յորդա
 , գալիլեա հե
 սաց՝ ժողովորդ
 ուրիխաւարի,
 լոյսմեծ և ո
 տեխն յաշխար
 իսառ երս մա
 ոյս ծագեաց
 նոցա
 յնմհեալ սկ
 չարովել յու և

Ժ

Տ

ԺԵՂԵԾ

Լուսանցազարդ. բուսական (ՍՍ ձեռ. Հմ 4060, էջ 17ա, 59ա)

Ուշնամիս քո
 ուանդան ոտից
 սկեթեդաւեթ
 ոչե, զիարդ դ
 սորա ից է:
 Ինոք կարեւուալ
 զատաս խանի
 իւնոչիշխեր
 նմակը հար
 ել զնաեռչինչ
 այնժամիսաւ
 Յացաւյսընդ
 նորդան և ընդ
 երտս նիս և
 յաթուն մով
 նստան դպիր
 հարիսեց եք:
 Խայն ինչ որ ա
 նձեզարարեց
 իցեք: բայ ց

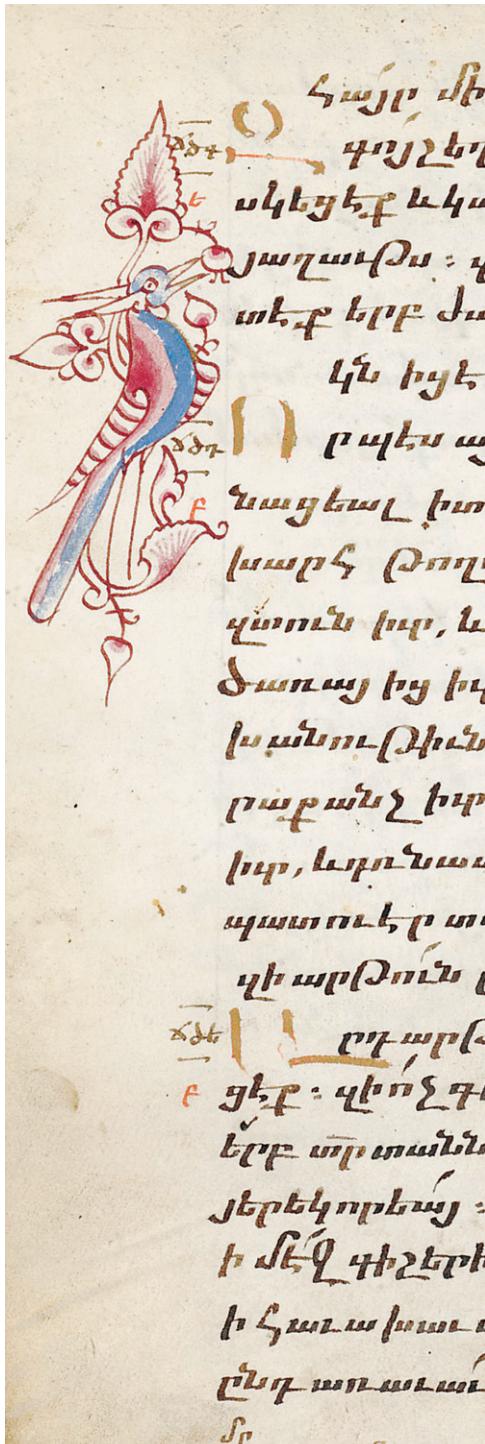
Ժ

Ը

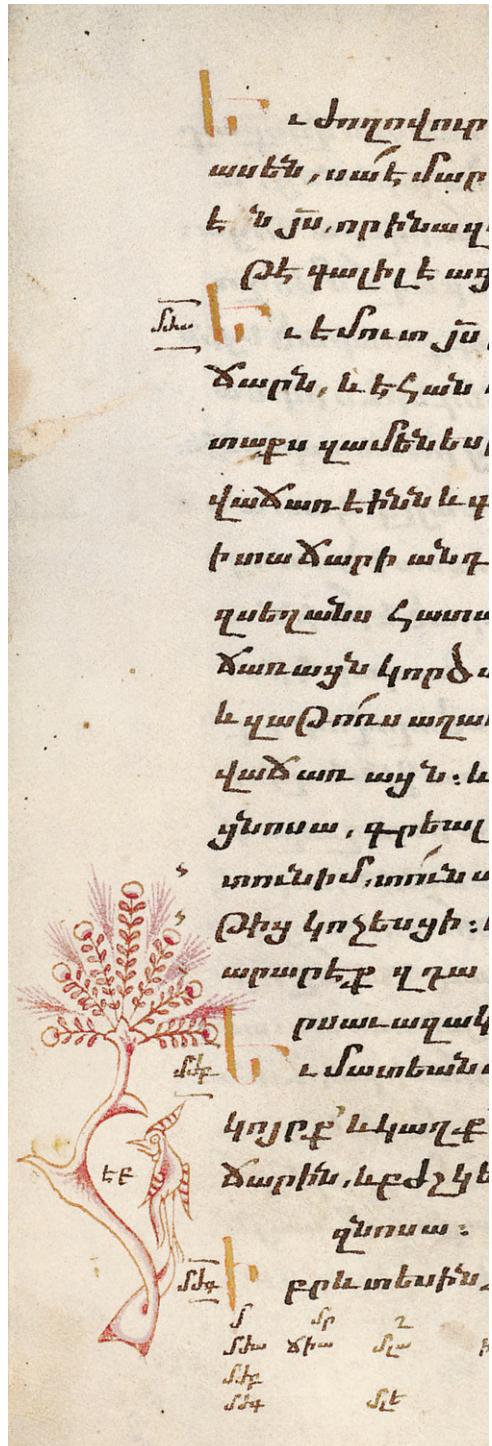
Հ

Ա

Ը

զնաւ ահաւ ա
 շակերտքն քո
 ն, զորոչէ ար
 րծել իշաբաթու :
 նա ասէ ցնո
 իցէ ընթեր
 ներ զորարար
 ։ յորժամքաղ
 , և որընդ նմայն
 արդեմուտ ի
 այ և եկեր զհաց
 ջաւորութեն,
 երակէն նմա
 ոչորոց ընդ
 եին, բայց մի
 քահանայից :
 մթէ չիցէ ըն
 եալ յարէնս:
 բաթս քակա
 ն իտաշար ին
 ն զշաբաթն,
 եղիքեն : բայց
 չեզ : զի մեծ

Լուսանցազարդ. ծառ (ՍՍ ձեռ. ՀՊ 4060, էջ 53p, 54p)

Լուսանցազարդ. տաճար (ՍՍ ձեռ. Հմբ 4060, էջ 61թ, 126թ)

զուք գիտաս
 իք:
 անխանին ետ
 յն ժողովուր
 ու: արիւն դո
 րայ մեր և ի
 որդւոց մերոց:
 սմամարձ ա
 ռոցա զբարաք
 այն:
 յն զան հ ա
 տի նեռս զի
 սչեցի:
 յն ժամ զին
 ու որքն
 զյա յապարա
 ռովեցին ի
 նորա զամե
 զդուն դն:
 կացին զնա,
 և զնովաւ
 զ կար միր:
 եալ պսակ ի

ԵՇԵՆՈՐԵԳՆ
 ոց՝ որդի մար
 յորեն յերկինս:
 որպէս մովսէս
 ուայոյ զ զաւ
 ապատին ոյն
 սրճ րան ալ
 է որդւոյ մար
 ամեն այն որ
 ոայ ինա ընկալ
 անսն յաւիտե
 ականս:
 յն պէս սիրեաց
 շխարհ: մին
 դին իւր մի ա
 : զի ամեն այն
 ատայ ինա մի
 : պյլ ընկալ
 անսն յաւիտե
 ականս:
 չ առաքեաց
 ոդի իւր աշ
 թէ դատես

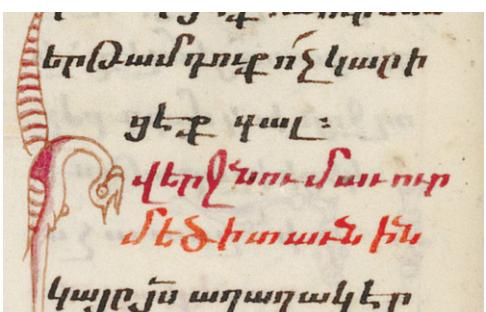
Զարդագրեր (ՍՍ ձեռ. Հ մ 4060, էջ 16թ, 22ա)

Զարդագրեր (ՍՍ ձեռ. Հ մ 4060, էջ 46թ, 91ա)

Զարդագրեր (ՍՍ ձեռ. Հ մ 4060, էջ 102ա, 160թ)

Զարդագրեր (ՍՍ ձեռ. Հ մ 4060, էջ 209թ, 48ա)

ԱՐՍԵՆ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐՓԻՆԵ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԱՐԾԵՆ ԱՐՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՐՊԻՆԵ ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ARSEN HARUTYUNYAN

ARPINE SIMONYAN

ԶՈՐԱՎՈՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆԸ

ԵՎԱՆԳԵԼԻԵ «ՅՈՐԱՎՈՐ»

«ZORAVOR» (Powerful) GOSPEL

Լուսանկարները տրամադրել է
Մաշտոցյան Մատենադարանի թվայնացման բաժինը

Ծապիկի լուսանկարը՝ Հրայր Բագեհ

Խմբագիր՝ Գևորգ Տեր-Վարդանյան

Սրբագրիչ՝ Արմեն Յարությունյան

Համակարգչային շարվածքը՝ Ա. Յարությունյան

Ա. Սիմոնյան

Եջաղորումը՝

Սեղա Յովհաննիսյանի

Ձևավորումը՝

Սեն Յովհաննիսյանի

Կազմի ձևավորումը՝

Յովհաննես Յովհաննիսյանի

Արամ Ուռուտյանի

Թուղթ՝ օֆսեթ

Տպաքանակ՝ 1000